

על ברכות התפילין בארץ ישראל ובבבל

מאת

דוד רוזנטל

א

בשני התלמודים ציינו שתי ברכות לתפילין, אחת לתפילין של יד ואחת לתפילין של ראש. בבבלי, ברכות ס ע"ב אמרו: 'כי מנה תפילין אדריעה לימא: ברוך אשר קדשנו במצותיו וצונו להניח תפילין; ארישיה לימא: ברוך אשר קדשנו במצותיו וצונו על מצות תפילין'. ושוב הביאו בבבלי מסורת ארץ ישראלית בשמו של ר' יוחנן (מנחות לו ע"ב; שם מב ע"ב): 'שלח רב חייא בריה דרב הונא משמיה דר' יוחנן על תפילין של יד אומר: ברוך אשר קדשנו במצותיו וצונו להניח תפילין; על תפילין של ראש אומר: ברוך אשר קדשנו במצותיו וצונו על מצות תפילין'. מסורת ארץ ישראלית זו של שתי ברכות הובאה גם בתלמוד ארץ ישראל, אבל בשמות אחרים ובהיפוך סדר הברכות, בירושלמי, ברכות ב, ג (ד ע"ג; עמ' 15): 'באי זה צד הוא מברך עליהן ר' זריקן בשם ר' יעקב בר אידי כשהוא נותן על יד מהו אומ' ברוך אקביו על מצות תפילין; כשהוא נותן על ראש מהו אומר ברוך אקביו על מצות הנחת תפילין; כשהוא חולצן מהו או' ברוך אקביו לשמור חוקיו'.¹

1 ברכה שהייתה נוהגת רק בארץ ישראל, וכך צוטטה גם בבבלי (ברכות מד ע"ב; נידה נא ע"ב): 'זלבני מערבא דבתר [וכן] דמסלקי תפיליהו ממברכי אשר קדשנו במצותיו וצונו לשמור חוקיו. אחי ר' אברהם מעיר לי שעל פי הגרסה המצוטטת בהלכות גדולות (הלכות ברכות, מהדורת הילדסהימא, ירושלים תשל"ב, עמ' 89): 'זלבני מערבא דמברכי אשר קדשנו במצותיו וצונו לשמור חוקיו' משמע, שבארץ ישראל ברכו לשמור חוקיו לא רק על התפילין. והשווה מה שכתב שרגא אברמסון, רב נסים גאון, ירושלים תשכ"ה, עמ' 250 הערה 5; וראה להלן בחוברת זו: ש' גאה, "יעד דלא ייבה לא ייבה": הערה למאמרו של דוד רוזנטל, "על ברכות התפילין בארץ ישראל ובבבל", תרביץ, עט (תשע"ט/תשע"א), עמ' 87, הערה 2. והיו מן הראשונים שפסקו שיש לאמרה (ראבי"ה, א, מהדורת א' אפטוביצר, ברלין תרע"ד, סי' קסח, עמ' 182); ספר הרוקח, נציה ש"ט, סי' שסו ועוד, מכל מקום נדחתה מן ההלכה (שור שולחן ערוך, אורח חיים, סי' כט). ואף על פי כן נשתמר ממנה שריד, והיו שנהגו לחלוץ תפילין בתפילת יוצא לציון גואל, בשעה שאומרים יהי רצון מלפנך שנשמור חוקיך וכו'. ראה על כך: בית יוסף על טור, אורח חיים, סי' כה, אות י.

והיו מעוטרים גם בתפילין של יד וגם בשל ראש², וכל הזים היה זמן הנחתם.³ והקדימו לתת תפילין של יד לתפילין של ראש, שכן כך דרשו להלכה את הפסוק בדב' ו' 8: 'וקשרתם לאות על ירך והיו לטטפת בין עיניך' – כל זמן שליד ביד תן שלראש בראש, מיכן אמרו כשנותן תפילין, נותן שליד תחילה ואחר כך שלראש; וכשחולץ, חולץ תחילה שלראש ואחר כך שליד.⁴ וכך נהגו הלכה למעשה, כמו שיוצא מירושלמי, חגיגה: 'זמה חובא עבד ההוא חסידא, חס ליה לא עבד חובה מן יומי אלא פעם אחת הקדים תפילין של ראש לתפילין של יד'.⁵ ואף שאלו (בעניין מצוות מעכבות): 'ר' אבה בר פפא בעי קומי ר' ועירא אפילו הקדים תפלה של ראש לתפילה של יד'.⁶ על פי הנוסח שלפנינו יש אפוא מחלוקת בין הבבלי לירושלמי בנוסח הברכות,⁷ אך משני התלמודים משמע שמבין שתי ברכות, אחת על שליד ואחרת על שלראש. ואתה תמה אפוא על מה סמך קהל גדול כל כך של גאונים וראשונים שהורו לברך רק ברכה אחת בהנחת התפילין, ועל איווית בתלמוד תלו את הוראתם, עד שנפסקה הלכה בשולחן ערוך: 'יניח של יד תחלה ויברך להניח תפילין ואח"כ יניח של ראש ולא יברך, כ"א ברכה אחת לשתייהם'.⁸ וכך נוהגים בני ספרד. גם בני אשכנז, שפשט אצלם המנהג לברך שתי ברכות, אומרים אחרי הברכה השנייה 'ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד', מחשש ברכה לבטלה.⁹

- 2 כמות שעולה ממאמר ר' מאיר בתוספתא, ברכות ו' כה (מהדורת ליברמן, עמ' 40); ירושלמי, ברכות ט, ה (ד ע"ד; עמ' 76): 'אין לך אדם מישאל שאין מצות מקיפות אותו תפילין בראשו תפילין בורעו מוחו בפתחו וארבע ציציות מקיפות אותו' (ראה גם בבלי, פסחים ק"ג ע"ב; והשווה שם, מנחות מג ע"ב). וכך משמע גם מהדווא מהכלל שמביא הירושלמי בברכות ב, ג (ד ע"ג; עמ' 15): 'ר' יוחנן בטיחא דהוה חזיק רישיה הוה לביש תריחון ברם בקיט' ולא הוה חזיק רישיה לא הוה לביש אלא דאדרעי' (לפירוש הביטוי 'חזיק רישיה' ראה: ש' ליברמן, הלכות הירושלמי לרבינו משה בן ממון, ניו יורק תשי"ח, עמ' כה אות ג).
- 3 בבלי, מנחות לו ע"א, וכך נהגו עוד בימי הגאונים. ראה: 'זמן הנחת תפילין כל זמן שלא שקעה חמה ואפי' בין השמשות נמי זמן הנחה הוא. ומנהג ב' ישיבות שחולצין לאחר כימי השמים על הארץ של ערבי' (תשובות הגאונים: שערי תשובה, איי הים, ליוורנו תרכ"ט, ס"י קנ"ג); וכן: 'שדרו ממתיבא מניחין אותן בערביה עד כימי השמים על הארץ, ותופש אותן בידו עד שמתפלל ובורך' (הלכות קצובות: מהדורת מ' מרגליות, ירושלים תש"ב, עמ' 152, שימוש תפילין ועשייתן, אות טז); וראה: ספר העיטור, הוצאת ר' מאיר יונה, א, ורשה תרל"ג, הלכות תפילין, חלק הששי: זמן הנחתן וחלוצתן, דף ס ע"ב; ועיי': בית יוסף על טור, אורח חיים, ס"י כה, ומה שכתב בעל 'איי הים' לשערי תשובה, ס"י קנ"ג (שם). וראה עוד מה שכתב ש' ליברמן במכתבו אל ח"צ טויבש, בינוספת לספר ליקוטי ר' יצחק אבן גיאת: מסכת ברכות, ציריך תשי"ב, עמ' 79.
- 4 ספרי דברים לה (מהדורת פינקלשטיין, עמ' 65); מכלילת דר' שימצאל, פסחא ז' (מהדורת הורוביץ-רבין, עמ' 67); וראה: 'זמני שחולצין אין חולץ אלא של ראש <תחלה> תל לטטפות בין עיניך כל זמן שזין בין עיניך היו שתי' (מכלילת דר' שמעון בר יוחאי י"ג 16 [מהדורת אפשטיין-מלמד, עמ' 144]); ובריתא בבבלי: 'תנא כשהוא מניח [כין] – מניח של יד ואחר כך מניח של ראש' (וכן: מנחות לו ע"א).
- 5 ירושלמי, חגיגה ב, ב (עו ע"ד; עמ' 787) = שם, סנהדרין ו, ו (כג ע"ג; עמ' 1293).
- 6 ירושלמי, מעשר שני ה, ז (נו ע"ג; עמ' 309). ועל פי זה כתב ר' אהרן הכהן מלגלי: 'ירושלמי וצריך להניח של יד תחילה שאם יניח של ראש יהיה ענוש' (ארחות חיים, פירצני תק"י, הלכות תפילין, ס"י כ, דף ח ע"ב). ראה: ש' ליברמן, על הירושלמי, ירושלים תרפ"ט, עמ' 41.
- 7 עיין בנוסח הראשונים: ד"ב רטנר, אהבת ציון וירושלמי: א, ברכות, וילנה תרס"א, עמ' 46-45; מהם שהתאימו את נוסח הירושלמי לבבלי, ראה להלן הערה 64.
- 8 שולחן ערוך, אורח חיים, ס"ה ס"ק ה.
- 9 הרמ"א (שם). וראה בית יוסף (שם), שכתב על מהר"י ח' חב"ב: 'זהו ז"ל כתב שהיה נוהג לברך שתיים כדברי

ב. המינוח: 'לובש', 'נותן' תפילין לעומת 'מניח' תפילין

כבר ציינתי לחלוקה הברורה בין הבבלי לירושלמי בפועל המשמש לציון קשירת התפילין.¹⁰ מתברר שבבבל תמיד 'הניחו' תפילין, בין בעברית ובין בארמית. לעומת זאת בארץ ישראל לא 'הניחו' תפילין אלא אמרו: 'נותן' או 'לובש' תפילין, ופעם אחת מצאנו: 'קומעת' תפילין.¹¹ החלוקה עקיבת וברורה עד שגם בעברית שבפי התנאים המצוטטת בברייתות שבתלמוד הבבלי המירו את המונח הארץ ישראלי וניסחו 'מניח' תפילין, כדוגמת: 'הגיע זמן קריאת שמע – עולה ונוטל ידיו ומניח תפילין וקורא קריאת שמע ומתפלל';¹² וכך גם בלשון העברית שבפי האמוראים בבבלי, כולל מסורות מאמוראי ארץ ישראל: 'אמר ר' יוחנן: הרוצה שיקבל עליו עול מלכות שמים – יפנה ויטול ידיו ויניח תפילין ויקרא קריאת שמע ויתפלל'.¹³ ובעברית של הבבלי: 'מי שיש לו שני ראשים באיזה מהן מניח תפילין?';¹⁴ וכאמור גם בארמית – על רב נאמר: 'משי ידיה וקרא קריאת שמע ואנח תפילין וצלי';¹⁵ וגם בצורת מקור: 'זהא בעי אנוחי

ר"ת, ולהציל עצמו מספק ברכה לבטלה היה אומר אחר הברכה ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד. ואעפ"י שאין משיבין את הארץ, אין דבר זה נראה בעיני, שיביא האדם את עצמו לידי ספק ברכה לבטלה ויסמוך על שיאמר ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד.

10 ד' רונטל, 'מסורות ארץ-ישראליות ודרך לבבל', קתדרה, 92 (תמוז תשנ"ט), עמ' 25.

11 יזכר היה ר' שמעון בן לעזר או משם ר' מאיר מעשה באשה אחת שנשאת לחבר והיתה קומעת על ידו תפילין וכו' (תוספתא, דמאי ב' ז' מהדורות ליברמן, עמ' 172). ראה: תוספתא כפשוטה, א, גז' ז' ח"ק תשס"ו, דמאי, עמ' 218. באוונגלין של מתי כג' 5 תרגמו 'תפילין' – 'קמעות' (φύλακται) והתפילין והקמעות מופיעים תדיר זה בצד זה, כגון משנה, שבת ו' ב', שם, שקלים ג' ב', שם, כלים כג' א', שם, מקואות י' ב'.

12 בבלי, ברכות די ע"ב. וכן: איזהו עם הארץ? [...] ר' יהושע אומר: כל שאינו מניח תפילין (שם מו ע"א); והשווה: שם, סוטה כב ע"א; 'תפילין כל זמן שמניחן' – מברך עליהן, דברי רבי (שם, סוכה מו ע"א); מנחות מג ע"א; יר' עקיבא אומר: יכול ניח אדם תפילין בשבתות ובימים טובים? (שם, עירובין צו ע"א; שם, מנחות לו ע"ב); אין מניחין תפילין בלילה (שם, עירובין צו ע"א); 'או שהניח תפילין בפני רבו' (שם, גטין מ ע"א); 'לא אכלתי היום ולא הנחתי תפילין היום' וכו' (שם, שבויעת כה ע"ב); יר' יוסי אומר לעתיד לבא באים עובדי כוכבים ומתגזרין [...] ומניחין תפילין בראשיהם תפילין בורעוניהם' (שם, עבודה זרה ג ע"ב); 'אם הניחן אינן חוצצות' (שם, ובחים יט ע"א); 'שעור היה נראה בין ציצן למצנפת ששם מניחין תפילין' (שם יט ע"א-ע"ב = שם, ערכין ג ע"ב); 'תפילין מאימתי מכרך עליהן משעת הנחתן' (שם, מנחות לו ע"א); 'אטור מניח תפילין בימנו שהוא שמאלו' (שם לו ע"א); 'הנח תפילין ביד והנח תפילין בראש' (שם לו ע"ב).

13 בבלי, ברכות טו ע"א. וכן: 'אמר רבי חייה בר אבא אמר ר' יוחנן כל הנפנה ונוטל ידיו ומניח תפילין וקורא קריאת שמע ומתפלל' וכו' (שם); 'אמר רבי אבין בר רב אדא אמר ר' יצחק: מנין שהקביה מניח תפילין? (שם ו ע"א); 'אמר רב שמאלא בר יצחק: מקום ש בראש להניח בו שתי תפילין' (שם, עירובין צה ע"ב); 'אמר ר' יהושע בן לוי עבד שהניח תפילין בפני רבו יצא לחירות [...] כדאמר רבה בר רב שילא: כשרוב הניח לו תפילין' (שם, גטין מ ע"א); והשווה: שם, כתובות כח ע"ב; 'א"ר אלוהי כל המניח תפילין אחר שקיעת החמה עובר בעשה' (שם, מנחות לו ע"ב); 'ואמר ריש לקיש: כל המניח תפילין – מאריך ימים' (שם מד ע"א).

14 בבלי, מנחות לו ע"א. וכן: 'המניח תפילין בחלום' (שם, ברכות נו ע"א); 'שפעם אחת גורה מלכות רומי הרשעה על ישראל שכל המניח תפילין יקרו את מוחו' (שם, שבת מט ע"א; קל ע"א); 'לימא קסבר ר' יוסי בעל קרי אסור להניח תפילין' (שם, סוכה כו ע"ב); 'אבל אסור להניח תפילין' (שם, מועד קטן טו ע"א). ועוד.

15 בבלי, ברכות יד ע"א; והשווה: שם, סוכה מו ע"א; שם, בבא קמא יז ע"א. וכן: 'מקדים ומשי ידיה, ומברך ומתני לן פירקין, ומנח תפילין, והורר קרי קריאת שמע' (שם, ברכות שם ע"ב); ואביי אומר לרבה וכן ר' ירמיה אומר

תפילין;¹⁶ ובביטוי 'קרקפתא דלא מנח תפילין'.¹⁷ מנגד בירושלמי המינוח חוצה גם את לשון התנאים שבבריייתות: 'טבי עבד רבן גמליאל היה נותן תפילין ולא מיוו בידו חכמים';¹⁸ וגם את לשון האמוראים: 'ר' חייא בשם ר' יוחנן: מה טעם אמרו אדם לובש תפילין'.¹⁹ ואף כאן כשהביא מסורות בבליות ניסחו בלשון ארץ ישראל, כדוגמת: 'תמן אמרין כל שאינו כאלישע בעל כנפים לא ילבש תפילין'.²⁰ ויש שהמונחים לבש/נתן מתחלפים בין כתבי היד של הירושלמי.²¹

יש שאותה השמועה עצמה הובאה בשני התלמודים, ובמקרים אלה כל אחד מן המקורות נקט את הביטוי המיוחד אותו. כדוגמת המאמר בענין מיכל בת שאול – בבבלי הביאו ברייתא: 'דתנאי: מיכל בת כוש היתה מנחת תפילין, ולא מיוו בה חכמים',²² ואילו בירושלמי אמרו: 'התיבון: הרי מיכל בת כושי [בעירובין: שאול] היתה לובשת תפילין'.²³ ובענין תפילין בלילה אמרו בבבלי: 'אמר ר' אלעזר כל המניח תפילין אחר שקיעת החמה עובר בעשה',²⁴ ואילו בירושלמי: 'ר' אבהו בשם ר' אלעזר: הנותן תפילין בלילה עובר בעשה'.²⁵

ויש שמזעזע מקבילות מורכבות יותר כמו זו שבענין המרחץ:²⁶

ירושלמי, ברכות	בבלי, שבת
מיתבי: הנכנס לבית המרחץ, מקום שבני אדם	מיתבי: הנכנס לבית המרחץ, מקום שבני אדם
תני: נכנס למרחץ מקום שבני אדם	עומדין לבושי – יש שם מקרא ותפילה
עומדין לבושי – יש שם מקרא ותפילין	ואין צריך לומר – שאילת שלום.
ואין צריך לומר שאילת שלום.	ומניח תפילין ואין צריך לומר שאינו חולץ.
נותן ²⁷ תפילין ואינו צריך לומר שלא יחולץ.	

ל' זירא: 'אנא תפילין מנחנא' (שם ל ע"ב); 'כי מנח תפילין אדריעה לימא' (שם ס ע"ב); 'חזייה דלא מנח תפילין (שם), חולץ קי ע"א).

16 בבלי, עבודה זרה מד ע"א.

17 בבלי, ראש השנה יז ע"א. וראה גם: שם, ברכות ח ע"א; שם, כתובות צו ע"ב.

18 ירושלמי, עירובין ז, א (כו ע"א; עמ' 492) = שם, סוכה ב, א (גב ע"ד; עמ' 641).

19 ירושלמי, ברכות ב, ג (ד ע"ב; עמ' 15-14); וכן: ר' זעירא בעי אם נתן ביום השני כ"ר ליעור' (שם, מועד קטן ג, ה [פ] ע"ב; עמ' 814) = שם, ברכות ג, א (ה ע"ד; עמ' 124); ר' ינאי הוה לובשן אחר חולין ג' ימים [...] ר' יוחנן, בסיתא דהוה חוק רישיה, הוה לבש תריוהון, ברם בקייטא דלא הוה חוק רישיה, לא הוה לבש אלא אדריעה (שם, ברכות ב, ג (ד ע"ב; עמ' 115) ועוד.

20 ירושלמי, ברכות ב, ג (ד ע"ב; עמ' 16). וכן: 'ל'ר זעורה מר עוקבן בשם שמואל, רבי זעורה, רבי ירמיה בשם רב: הלכה כרבי ליעור בנתינה, וכרבי יהושע בחליצה' (ירושלמי, מועד קטן ג, ה [פ] ע"ב; עמ' 814) = שם, ברכות ג, א (ה ע"ד; עמ' 124).

21 ראה להלן הערה 27.

22 בבלי, עירובין צו ע"ב.

23 ירושלמי, ברכות ב, ג (ד ע"ב; עמ' 15) = שם, עירובין ז, א (כו ע"א; עמ' 492).

24 בבלי, מנחות לו ע"ב. והשווה: 'דתנאי: [...] אין מניחין תפילין בלילה' (שם, עירובין צו ע"א).

25 ירושלמי, ברכות ב, ג (ד ע"ב; עמ' 15) = שם, עירובין ז, א (כו ע"א; עמ' 492).

26 בבלי, שבת י ע"א, לעומת: ירושלמי, ברכות ב, ג (ד ע"ב; עמ' 16) = תוספתא, ברכות ב, כ (מהזדורת ליברמן, עמ' 10).

27 בכ"י וטיקן, הספרייה האפסטולית 133 ebr. (כ"י ר): 'זלובש'.

- [ב] מקום שבני אדם עומדים ערומים ולבושין יש שם שאילת שלום, ואין שם מקרא ותפילה ואינו חולץ תפילין, ואינו מניח לכתחילה.
- [ג] מקום שבני אדם עומדים ערומים אין שם שאילת שלום ואין צריך לומר מקרא ותפילה וחולץ תפילין, ואין צריך לומר שאינו מניחין.
- מקום שרוב בני אדם רגילין להיות עומדין ערומין אין שם שאילת שלום, ואין צריך לומר מקרא ותפילה. וחולץ תפיליו ואין צריך לומר שלא יתן.
- מקצתן ערומין ומקצתן לבושים יש שם שאילת שלום ואין שם לא מקרא ולא תפילה ואינו חולץ תפיליו ואינו נותן,

אבל אינו לובשן עד שיצא מאותה רשות שלכל אותה מרחץ.

או בעניין תפילין בשעת קבורה:²⁸

- בבלי, ברכות
- ירושלמי, ברכות ומועד קטן
- רב משי ידיה וקרא קריאת שמע ואנח תפילין וצלי
- והיכי עביד הכי, והתניא:
- החופר כוך למת בקבר [...] הגיע זמן קריאת שמע עולה ונוטל ידי ומוניח תפילין וקורא קריאת שמע ומתפלל.
- רב אמ' קורא את שמע ולובש את תפילין ומתפלל.
- מתניתא רב²⁹ פליגא עילוי,
- הרי שהיה עוסק עם המת בקבר והגיע עונת קריאת שמע הרי זה פורש למקום טהרה ולובש תפילין וקורא את שמע ומתפלל.

וכן בעניין תפילין באבלות:³⁰

- בבלי, מועד קטן
- ירושלמי, ברכות ומועד קטן
- אבל ג' ימים הראשונים – אסור להניח תפילין משלישי ואילך ושלישי בכלל מותר להניח תפילין ואם באו פנים חדשות אינו חולץ דברי ר' אליעזר,
- אבל ביום הראשון אינו נותן תפילין ביום השני הוא נותן תפילין אם באו פנים חדשות וחולצן כל שבעה דברי ר' אליעזר,

28 בבלי, ברכות יד ע"ב, לעומת: ירושלמי, שם ב, ג (ד ע"ג; עמ' 15) = שם, מועד קטן ג, ה (פג ע"א; עמ' 818).

29 כ"י לידן, ספריית האוניברסיטה Cod. Or. 4720 (סקליגר 3 [כ"י ל]); קודם הנהגה: יד"ב; אחר הנהגה: 'ארבי.

30 בבלי, מועד קטן כא ע"א, לעומת: ירושלמי, ברכות ג, א (ה ע"ד; עמ' 24) = שם, מועד קטן ג, ה (פג ע"ב; עמ' 814).
הציטוט ממועד קטן (בירושלמי ברכות הושלם בגיליון), והשווה: בראשית רבה ק, ז (מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 1290).

ר' יהושע אומר אבל ב' ימים הראשונים ר' יהושע אר' ביום הראשון וביום השני –
 אסור להניח תפילין אינו נותן תפילין
 משני ושני בכלל מותר להניח תפילין בשלישי הוא נותן תפילין
 ואם באו פנים חדשות – חולץ אם באו פנים חדשות – אינו חולץ.

בעוד שברוב התלמודי, בימיהם של האמוראים, התמונה ברורה, הרי בספרות התנאים התמונה מורכבת. במשנה נזכר הפועל המשמש לציון קשירת התפילין בנדרים: 'תפילין שאני מניח'; ופעמים בשבועות: 'שלא להניח תפילין'; ולא הינחתי תפילים.³¹ בכל המקרים בדפוסים מופיע הפועל בצורתו ה'בבלי' 'להניח'. אבל גם כתבי היד הארץ ישראלים (קאופמן A 50 [כ"י ק]; פרמה, פלטינה 3173 [דה רוי 138; ריצ'רד 710] וקיימברידג', ספריית האוניברסיטה Add. 470.1) מתעדים בפעמים שבמסכת שבועות את הצורה הבבלי 'להניח' ו'הנחתי'; רק פעם אחת, בנדרים, גורסים שלוש כתבי היד: 'תפילין שאני נותן' כצורה הארץ ישראלית. וכך גם המשנה במגילה (על פי כ"י ק): 'העושה תפילתו עגולה סכנה > מפני' שאין בה מצוה נתנה על מצחו או על פס ידו, הרי זו דרך המינות. ציפה זהב ונתנה על בית יד שלינקולו, הרי זו דרך החיצונים.³² ואף התוספתא בנדרים מצטטת את המשנה בנדרים כנוסח כתבי היד הארץ ישראלים: 'תפילין שאני נותן';³³ גם בתוספתא, ברכות מביאים את הברייתא בעניין המרחץ בנוסחה הארץ ישראלית: 'נותן את תפילי';³⁴ וכן שם במנחות: 'תפילין של יד ושל ראש מעכבות זו את זו אם אין לו אלא אחת יתן'.³⁵

השאלה היא אפוא אם כבר בתקופת התנאים שימש המונח שבירושלמי 'ללבוש' או 'לתת' תפילין – וכל הצורות 'להניח תפילין' שבמקורות התנאיים, גם אלה שיחדרו' לכתבי היד של המשנה, נגזרו עליהן שהן השפעות מאוחרות בעקבות הבבלי – או שדווקא הצורה הבבלי 'להניח תפילין' היא המקורית.

ו עוד זאת לדעת, על אף החלוקה הברורה בימי האמוראים יש לפחות חריגה אחת בכל אחת מהמסורות, ונמצא כללו של הרמב"ן 'יודע כל לומד תלמודו [...] שאין בחכמה הזאת מופת ברור, כגון חשבונ' התשבורות ונסיג' התכונה'³⁶ נכון גם בעניין שלנו. פעם אחת לפחות מופיע גם בירושלמי הפועל 'להניח' בקשר לתפילין, בשמועה בעניין ברכת התפילין שהוזכרה בפתיחה:

31 משנה, נדרים ב, ב, שם, שבועות ג, ח, יא.

32 משנה, מגילה ד, ט.

33 תוספתא, נדרים א, ה (מהדורת ליברמן עמ' 103). ראה על כך: ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, ז, ג' יורק תשכ"ו, נדרים, עמ' 405.

34 תוספתא, ברכות ב, כ (מהדורת ליברמן, עמ' 10). אבל השווה: 'העושה תפילין [...] כשהוא מניח – ברוך אשר קד' במצ' וצו' להניח תפילין [...] מאימתי מניחין בשחרית לא הניחין בשחרית מניחין כל היום כליו' (שם, ה' ו, ושם, עמ' 136).

35 תוספתא, מנחות ו, יב (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 520).

36 רמב"ן, הקדמת הרמב"ן לספר 'מלחמת ה', מהדורת ח"ד שעוועל, א, עמ' תיג-תיז.

כאי זה צד הוא מברך עליה? ר' זריקן בשם ר' יעקב בר אידי כשהוא נותן על יד מהו אומי? ברוך אקביו על מצות תפילין. כשהוא נותן על ראש מהו או? ברוך אקביו על מצות הנחת תפילין. אף בבבלי נמצא לפחות פעם אחת השימוש בפועל 'ללבוש' בקשר לתפילין: 'אמר ר' יעקב בר אחא אמר ר' זירא: לא שנו אלא שיש שהות ביום ללבוש, אבל אין שהות ביום ללבוש עושה להן כמין כיס טפח ומניחין.³⁷ וכבר ציינתי ש'אתה תמה מה לפניך, צורה ארץ ישראלית מקורית, ששרדה פעם אחת ויחידה בבבלי, משום שנמסרה מפיו של חכם ארץ ישראל, או שמא העובדה ש'תפילין' לא נזכרו כלל במאמרו של ר' זירא, היא שגרמה לכך ש"מכבש" הבבלי לא זיהה את המונח הארץ ישראלי.³⁸

וחזרה השאלה כלום נכון לומר שבמקור אמרו 'לתת תפילין, כגורת הירושלמי: 'כשהוא נותן על יד מהו אומר [...] כשהוא נותן על הראש מהו אומר', והיוצא מן הכלל היחיד הוא לשון הברכה 'ברוך אקביו על מצות הנחת תפילין. ואפשר שזה 'תיקול' של סופרי הירושלמי, שהשגירו את לשון הברכה הבבלי שזהו רגילין בה, כפי שמצוי הרבה שסופרים השגירו את לשון הבבלי לנוסח הירושלמי בכלל ובמסכת ברכות בפרט.³⁹

או שמא דווקא הלשון 'הנחת תפילין', שנשמר במסכת שבועות בכל נוסחי המשנה – אולי משום שהוא לשון שבועה⁴⁰ – הוא המקורי, והוא שירד לכלל ונשמר שם בכל הדוגמות הרבות בתלמוד הבבלי, גם בעברית גם בתרגומן הארמי. וכבר העמדתי על כך שיש והענף הבבלי של נוסח המשנה שמר על לשון חכמים הדרומי של ימי המשנה,⁴¹ ולעומת זאת בארץ ישראל המשיכה העברית להשתנות ולהתפתח בשנים שלאחר חתימת המשנה, משגלתה הסנהדרין וסבבה בין היישובים היהודיים שבגליל, המירו שם את הביטוי 'הנחת תפילין' בביטוי 'נתינה' או 'ליבישת תפילין' (ואולי אף בשורש הארמי יה"ב⁴²), ולפיכך המקורות הארץ ישראליים של תקופת האמוראים, ובכללם כתבי היד של משנת נדרים, שינו וגרסו 'תפילין' שאני נותן – כגרסה הארץ ישראלית הגלילית – ומנגד הבבלים גרסו את הגרסה המקורית: 'מניח'. וראה לאפשרות זו – שבכל ההיקריות המרובות של תפילין בירושלמי הקפיד הירושלמי בעקשנות להשתמש בפועל 'לבש' או 'נתן', והפעם היחידה שחזר ללשון 'הנחה' היא בציטוט ברכת התפילין.⁴³ וכבר ציין יחזקאל קוטשר שמטביע הברכות שמר על מסורת לשון עתיקה, והדגים במילים הנרדפות 'עץ'

37 בבלי, ברכות כג ע"א.

38 רונטל (לעיל הערה 10), עמ' 46, הערה 252.

39 ל' גינצבורג, פירושים וחיידושים בירושלמי, א, ניו יורק תשי"א, עמ' 272; * זוסמן, 'מבוא', תלמוד ירושלמי: יצא לאור על פי כתב יד סקליגר 3 (Or. 4720) שבספריית האוניברסיטה של לידן, עם השלמות ותיקונים, ירושלים תשס"א, עמ' כו והערה 161.

40 כמו להלן (הערה 44) בעניין הברכות.

41 ד' רונטל, 'חזק דמא – שדה בוכים', מחקרי תלמוד, ב (תשנ"ג), עמ' 514-516; הגיל, 'תרומתה של הגניזה לספרות התלמוד', מדעי היהדות, 38 (תשנ"ח), עמ' 275, ועוד.

42 ראה להלן (הערה 61) בעניין ייבה.

43 וכך הוא גם בתוספתא, ברכות ו, י; ראה לעיל הערה 34.

המקראית ראיין, שהיא מחידושי לשון חכמים, אולי בהשפעת הארמית. ועל כן המשנה בברכות שנתה: 'על פירות האילן הוא אומר: בורא פרי העץ' – המנסח ניסח בלשוננו 'על פירות האילין, ואילו מטביע הברכה שמר על הצורה העתיקה 'בורא פרי העץ'.⁴⁴ כך גם לפנינו, המנסח ניסח בלשוננו: 'כשהוא נותן על הראש מהו אומר, ומטביע הברכה שימר את הצורה העתיקה: 'ברך אקביו על מצות הנחת תפילין.

בין כך ובין כך נשתכרנו בהבחנה המאפשרת לא רק לזהות מקורות אנגימיים או קטעי מדרש אמוראיים בלתי מזהים ולקבוע את מקורם הבבלי או הארץ ישראלי,⁴⁵ אלא לזהות במקורות עצמם גופים זרים שחדרו לתוכם,⁴⁶ ואת עקבותיהם של הסופרים, שהשגירו דיאלקטים זרים במקורות.⁴⁷

44 משנה, ברכות ו, א. ראה: י קוטשר, מלים ותולדותיהן, ירושלים תשכ"ה, עמ' 73; הנ"ל, 'מבעיות המילונות של לשון חז"ל', הנ"ל (עורך), ערכי המילון החדש לספרות חז"ל, א, רמת גן תשל"ב, עמ' 53.

45 ראה מה שכתבתי על התרגום הארמי למדרש אסתר שמקורו אינו ניתן לקביעה ודאית (וראה: ל' גינצבורג, גנוי כשטה, ב, ניו יורק תרפ"ח, עמ' 74), ואולי שימוש בבשוי הבבלי יאחזאת תפילין (אס כ 16) מסייע להטותו לצד בבלי. רוונטל (לעיל הערה 10), עמ' 46.

46 כבר הדגמתי כיצד חדר גוף זו מהתלמוד הבבלי (שבת מט ע"א: קל ע"א) לתוך מדרש תהלים ק, ז שהוא בעיקרו מדרש ארץ ישראלי (ראה: ש' בובר במבואו למדרש תהלים במהדורות, וילנה תרנ"א, עמ' 3, 10-16; וכן: ח' אלבק בהערותיו בתוך: ט"ל צונץ, הדרשות בישראל והשתלשלותן ההיסטורית, תרגם מ"א זיק, ירושלים תשי"ז, עמ' 132 ובהערות שם, עמ' 412). במהדורת בוכר, דף ריו ע"ב, חדר קטע בבלי ושולב כהמשך ישיר בתוך הדרשה. ההוספה מצונית בסוגריים מוויז: 'הסולח לכל עונתי הרופא לכל תחלואיך: ר' ינאי היה מניח תפילין בחר בישיה תלתא זמני' דאמר מר תפילין צריכין גוף נקי כאלישע בעל כנפים. ואמאי קרו ליה אלישע בעל כנפים פעם אחת גורה מלכות הרשעה שכל מי שמניח תפילין יפצעו את מוחו והיה אלישע מניח תפילין ראהו קוחד אחד וגטל תפילין בידיו ורץ מפניו, והקוחד רץ אחריה והגיע, אמר לו מה זה בידך? אמר לו כנפי יונה, ומצא בדבריו, לפיכך נקרא אלישע בעל כנפים' [וכיון שאדם עומד מחלי גופו נקי ואחר שלשה ימים היה מעביר אותו, ר' יוחנן הוי לבוש תפילין בכל יום לפיכך הסולח לכל עונתי. ראה: רוונטל (שם), עמ' 47, הערה 254. עוד הבאתי שם בשמו של מר מרדכי סילברשטיין, המכין מהדורה למדרש תהלים, שפסקה זו נוספה רק בשני כתבי יד אשכנזיים (כ"י פרמה, פלטינה 2552 ודה רויסי 1232; ריצ"ל 698) וכ"י הלברשטם, ספריית האוניברסיטה בקיימברידג' 786 OR), ועל פי אחד מהם (פרמה) הדפיס בוכר את מהדורות. הלשון ההבבלי: ר' ינאי היה מניח תפילין בתחילת הסיפור שבמהדורות בוכר, אף הוא רץ על פי שני כתבי היד האשכנזיים האלה, בכל שאר כתבי היד של מדרש תהלים (ויש י"ד עדי נוסח) מתועד כהוגן: ר' ינאי היה לובש תפילין. ושוב חדרה הצורה 'מניח' בתוספת שבממור לה (מהדורת בוכר, עמ' 247) ועוד. ונמצא שמדרש תהלים המקורי ללא כל ההוספות משמר, צורות ארץ ישראליות.

47 כך למשל הביא בבראשית רבה ק, ז (מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 1290) את השמועה שבידשלמי ברכות ג, ה (=מיעד קטן ג, א). אמנם העד הנאמן ביותר של בראשית רבה, כ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית 30 ebr. (ראה מה שכתב אדוני אבי א"ש רוונטל, 'לשונות סופרים, ב קורצווייל (עורך), יובל שי: מאמרים לכבוד שמואל יוסף עגנון בהגיעו לשיבה, רמת גן תשי"ח, עמ' 293-324), נקט דף אחד קודם למקומנו, אבל גם ממה שנשתתיר בעדים שהביא עליה במהדורות, עולה שהמדרש השתמש במסורת הלשון הארץ ישראלית לקשירת תפילין: 'מנו לית תפילין (שם, עמ' 1290), ובהמשך שם בדברי ר' אליעזר: 'בראשון אינו נותן [ובשני] הוא נותן; וכן בדברי ר' יהושע: 'בראשון ובשני אינו נותן ובשלישי נותן. אבל כשמגיע לסוף העניין, למקום שהירושלמי שלפנינו גרס: 'אם ביום השני אינו נותן תפילין, צורכה מימר מי שמתו מוטל לפניו, המיר אותו בלשון יאם ביום השני אינו מניח אצטריכא למימר מי שמתו מוטל עליו – עיבוד בבלי ברוך וכמו שהמיר את הצורה הגלילית 'צורכה מימר' באצטריכא למימר הבבלי, כך המיר את 'נותן הארץ ישראלית במניח הבבלי, וכאמור חסר כאן כ"י וטיקן 30.

כך למשל מדרש האגדה הארץ יוקרא רבה מצטט ממדרש ההלכה מכילתא דר' ישמעאל⁴⁸ בלשון הזה:

מה לך יוצא לסיקל? על שמלתי את בני; מה לך יוצא לישוף? על ששימתי את השבת; מה לך לוקה בפרגול? על שעשיתי סוכה, על שנטלתי לולב, על שהנחתי תפילין, על שהטלתי תכלת, על שעשיתי רצון אבי שבשמים.⁴⁹

צורה בבבלי 'שהנחתי' במדרש ארץ ישראל. אלא שגם כאן לפי כל הסימנים לא אמרו בויקרא רבה את המשפט 'על שהנחתי תפילין', שכן הוא חסר בכתב יד.⁵⁰ גם המכילתא שויקרא רבה מצטט אין בה על פי כל הנוסחים⁵¹ התוספת 'על שהנחתי תפילין'.⁵² גם הרמב"ם, שציטט את המכילתא בפירושו לשם כ 5 ('מצאתי במכילתא'), הביאה בלא פסקה זו.⁵³ על אחת כמה וכמה בהבאות שהביאו הראשונים מן הירושלמי הם – או המעתיקים – הפכו את לשונו הגלילית, ובמקרה שלנו – את לשון הברכה הארץ ישראלית ללשון הברכה הבבליית⁵⁴ ואפילו לברכה שנהגה במקומם ובימיהם. והתיקול הזה נמשך והולך גם בימי הדפוס.⁵⁵

48 מכילתא דר' ישמעאל, בחורש 1 (מהדורת הורוביץ-רבין, עמ' 227).

49 ויקרא רבה לב, א (מהדורת מרגליות, עמ' תשלח).

50 בכ"י פריז, הספרייה הלאומית 149 br. של ויקרא רבה; וגם בילקוט שמעוני לתהלים, רמז תרנ"ט, שם ציין המלוקט את מקור הדרשה מויקרא רבה – גם שם חסר 'על שהנחתי תפילין'.

51 ראה בחילופי הנוסחאות במהדורת הורוביץ-רבין, עמ' 227.

52 וראה מה שכתב בעניין זה: ש' ליברמן, 'רדיפת דת ישראל', הגל', מחקרים בתורת ארץ ישראל, ירושלים תשנ"א, עמ' 351.

53 וחסר גם במקבילות, שאת רובן ציין מרגליות, כדוגמת ספר והודיה לשמות (והוצאת פריימן, לייפציג 1873, א, דף כה ע"ב); לקח טוב לשם כ 6 (מהדורת בובר, עמ' 136); מדרש הגדול לבראשית לב 26 (מהדורת מרגליות, עמ' הקצא); מדרש הגדול לדברים י 10 (מהדורת פיש, עמ' ק); מדרש תנאים לרב ה 9 (מהדורת הופמן, עמ' 21); ובמדרש שוחר טוב לתה"י 5 (מהדורת בובר, דף נה ע"א); ובילקוט לזכריה, רמז תקפ"א (סלוגניקי רפ"ז, דף קלז ע"ד); ילקוט לתהלים, רמז תרנ"ט (שם, דף ט ע"ב); ילקוט לשמות, רמז רצ"ב (שם, דף מג ע"ג), בכלם חסר המשפט.

54 ראה למשל בהבאות שהביא רטנר לירושלמי, ברכות ב, ג: רטנר (לעיל הערה 7), עמ' 45-46, ולברכות ט, ג: שם, עמ' 208; וכן: ליברמן, תוספתא כפשוטה (לעיל הערה 11), ברכות, עמ' 113.

55 למשל בספר העיסור נכתב: 'ותו אשכחן בירושלמי בפי היה קורא כשהוא מניח ש"י אומר על מצות תפילין כשהוא מניח ש"ר אומר להניח' (ספר העיסור ולעיל הערה 13). הלכות תפילין, שער ראשון, דף סב ע"א, וכן גם בדפוס למברג, דף כו ע"א; אבל בכ"י וטיקון, הספרייה האפוסטולית 143 br. של הספר הובא הירושלמי כמות שהוא לפנינו בכ"י ל, (וכתוב בו: 'ותו אשכחן בירוש' בפי היה קורא כשהוא גותן שלייד אומ' על מצות תפילין וכשהוא גותן שלראש אר' להניח. מעניינת יותר דוגמה אחרת מספר העיסור: 'ירושלמי יצ"ל. המניח' (תפילין בלילה עובר בעשה' וכר' וס' דף ס ע"ב, וכן בדיוק כבר בדפוס למברג, דף כו ע"א), ואין זכר למה שהיה כתוב קודם הנהגה (או שמא היה מקום חלק?). אבל בכ"י וטיקון 143 נכתב כדארי: 'ירוש' הנותן תפילין בלילה עובר בעשה, והמדפיס בלמברג המיר כנראה שוב את 'הנותן' ב'המניח'. וכן יש לדון את ההבאות שבספר 'אור ודע', שעל פי סימני המדפיס המקובלים, מחק את הכתוב בכתב היד שלפניו (בסוגריים עגולים) ותיקן והגיה (בסוגריים מרובעים). וכך צייטט למשל: 'דתאי בתוספתא תפילין ש"י וס"ר מעבין זא"ו ואם אין לו אלא אחת מהן הרי זה יתן' (י"ת) [י"ת] ורב חסדא החליף השטיח' וכר' (אור ודע, א, הלכות תפילין, ס"י תקצ"ח, ויטאמר 1862, עמ' 156); ואפילו נמצא את המדפיסים משנים בין דפוס לדפוס, כך למשל בילקוט שמעוני לויקרא, רמז תע"א, סלוגניקי רפ"ז,

ג. ברכת התפילין בארץ ישראל

על אף האמור לעיל נראה שבארץ ישראל נהגו לומר רק ברכה אחת על התפילין. כך עולה מבריתא המובאת בקיצור בירושלמי ברכות ט, ג⁵⁶ על פי כ"י לידן, ספריית האוניברסיטה Cod. Or. 4720 (סלקיג' 3 [כ"י לו]):⁵⁷ 'העושה תפילין לעצמו כול' לאחר כול' כשהוא לובש או על מצות תפילין. ומירושלמי זה הביא הר"ף ראי'ה לשיטתו לומר רק ברכה אחת בלבית התפילין: 'זה"נ [והכי נמז] אשכחן בירושלמי כשהוא לובש' ⁵⁸ מברך אקב"ו להניח [כך:] ⁵⁹ תפילין, ושי"מ ושמע מינה] דאינו מברך על שתיהן אלא אחת: ⁶⁰ ואכן שיטת הירושלמי שמברכין ברכה אחת בלבד על התפילין, מתאשרת גם מתוספת שהוסיף ר' יונה על מחלוקת ר' יוחנן ורב הונא בירושלמי שם בענין 'מצות אימתי מברך עליהן, וכך אמרו:

מצות אימתי מברך עליהן, ר' יוחנן אמר. עובר לעשייתן. רב הונא אמר. בשעת עשייתן. אתיא דרב הונא כשמואל. דאמר ר' יוסי ביר' בון בשם שמואל. כל המצות טעונות ברכה בשעת עשייתן חוץ מתקיעה וטבילה. ויש אומי. קידושין בבעילה. אמר ר' יונה. אית לך חוריי. תפילין של יד עד שלא יחלוץ ושלראש עד שלא ייבה. ⁶¹ לא ייבה. מן דייבה הא ייבה.

צוטטה המשנה בגדרים ב, ב: 'חומר בגדרים [...] תפילין שאני נותן, אבל בדפוס ורשה תרל"ח (רמז תעב) 'חיקל': 'חומר בגדרים [...] תפילין שאני נותן) (מניח).

מקבילתה בתוספתא ברכות ו, י (מהדורת ליברמן, עמ' 36) נוסחה בטורמינולוגיה בבלית: 'העושה תפילין לעצמו אומר ברוך שהחיינו; כשהוא מניח: ברוך אשר קד' במצו' וצ"ו להניח תפילין כמו גם בהמשך התוספתא שם: 'מאימתי מניח, בשחרית. לא הניחן בשחרית מניחן כל היום כולו, שהוא כאמור (לעיל הערה 34) נוסח יצא דפוס גם בתוספתא. ראה: ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה (לעיל הערה 11), ברכות, עמ' 114 ו'דיה על כסיו עמ' 113 (111) לנוסח כ"י רומי ראה להלן.

מהלשון 'לובשן, כמו 'מניחן שבתוספתא, הסיקו על ברכה אחת לשל יד ושל ראש, מה שאין כן בלשון הירושלמי שלפנינו; הערה: 'כשהוא לובש, שם אין הדבר מוכרח.

כך, 'להניח, ציטוט מהר"ף בספרי הראשונים (ראה בהערה הבאה), אבל בספר העיטור: 'זהכי נמי אשכחן בירושלמי כשהוא לובשן מברך במצות תפילין (ספר העיטור [לעיל הערה 3], הלכות תפילין, דף סב ע"א). וראה: ש' אלבק, ספר אשכול, א, ירושלים תרצ"ה, עמ' 228, הערה יב. וראה לעיל הערה 55 – גם כשנוסח הדפוס של 'ספר העיטור' כבר הושפע מהבבלי, כתבי היד שימרו את הגרסה המקורית.

ר"ף, הלכות תפילין, סי' רנ"ח (מנחות). פסקה זו אינה בדפוס קושטא של הר"ף (ראה: דקדוקי סופרים, מנחות לו ע"א, עמ' 88, אות ג), אבל כך היא מצוטטת כבר בראשונים בשם הר"ף, כדוגמת 'ספר העיטור' (שם) ו'ספר האשכול' (שם); וכן בהעתק חשובה (של ר' אברהם ברי' יצחק אביד') שהובא בתשובות מהר"ם ביר' ברוך מרטנבורג, מהדורת רנ"ג רבינוביץ, לבוב תר"ץ, סי' שצז; ובספר המכריע לר"י דיטרני, ליוורנו תקל"ט, סי' פו, שצונו כולם בהערוותו של ש' אלבק במהדורתו ל'ספר האשכול'. וראה: ג' דצני, מבוא לספר הלכות פסוקות, ניו יורק וירושלים תשנ"ג, עמ' 482, הערה 251.

בכ"י ל מנקודת י"ד ראשונה של 'יבה, ובי"ת בקמן. ונמצא שהמנקד על כל פנים פירש 'יבה' = 'יבה, נתנה.

מכל הפירושים שנאמרו בסוגיה זו, והרבה אף הגיהו את נוסחה, בעיקר במאמר הסתום שבסופה, נראה פירושו של ר' אליה מפולדא (רא"ף) למקום.⁶² וזה לשונו:

'אמר ר' יונה אית לך חורי, יש לך אחר' שמברך עליו עובר לעשייתו, תפילין של יד עד של' יחלוץ ושל ראש עד שלא ייב'. תפילין של יד עד שלא יחלוץ, דרכן היה לברך בשעת חליצת התפילין כדאיתא בפר' היה קורא בש"ס זה אשר קדשנו במצותיו לשמור חוקיו. ואנן ק"ל [קיימא לן] דחולץ של ראש תחילה משום דכתיב והיו לטוטפ' בין עיניך בזמן שטוטפות בין עיניך יהיו שתי'. וא"כ כשמברך בשעת חליצת של ראש ה"ל [היה ליה] לגבי חליצת של יד עובר לעשייתו. ושל ראש עד לא ייבה. כשמניח תפילין מניח של יד תחילה ואינו מברך על שתיהן אלא ברכה א', כדמשמע נמי בשמעתין לעיל, וע"כ ה"ל לשל ראש עובר לעשייתו. ודנקט האי לישנ' עד לא ייבה, דלא כתיב בשל ראש לא קשירה ולא הנחה, אלא והיו לטוטפ', והיינו לשון הווייה, לכן אמר לא ייבה, פירושו לא יהא בה. והא דמקדי' חליצה להנחה לפי שרוצה להקדי' של יד לשל ראש, שהיא מוקדם בקרא'.

ובהמשך:

'לא ייבה כו' הש"ס מקשה עלי' דר' יונה, למה קרי' לזה לא ייבה בתמי' לפי שהי' סבר כמנהג שלנו שמברך שתי ברכות לכן מקש' לא ייבה בתמי' מן דייבה הא ייבה מכיון שהי' בה והיינו מכיון שהן [תפילה שליד] עליו הרי הן [התפילין] עליו ובאותו פעם הוא מברך, ה"ל נמי בשע' עשייתו ולא עובר לעשייתו.

ר' יונה השווה את ברכת חליצת התפילין ללבישתן. כשם שבחליצה מברך ברכה אחת על שתיהן, וכשהתחיל לחלוץ וחלוץ תפילין של ראש בירך 'לשמור חוקיו', ונמצא ביחס לתפילה של יד כמברך 'עובר לעשייתה', קודם חליצתה, כך בלבישת תפילין מברך ברכה אחת על שתיהן, ועל כן לאחר שבירך על תפילה של יד 'על מצות תפילין', נמצא ביחס לתפילין של ראש מברך 'עובר לעשייתו'. אם כן ר' יונה הוסיף על מאמרו של שמואל עוד דוגמה למצווה שמברך עליה קודם עשייתה – מצוות תפילין.

התלמוד דחה את הוכחתו, כשהוא עדיין בשיטתו של ר' יונה, שהיא שיטת הירושלמי בכלל, שמברך ברכה אחת, ושוב כמו שכתב הרא"ף, אין להסיק שכשמניח תפילה של יד ומברך עליה, נדון אותו לגבי תפילה של ראש, שעדיין אינו הווה בה, כאילו 'עובר לעשייתה'; הרי מי שמניח תפילין והחל בהנחתו והניח תפילה של יד, הרי הוא כבר בעצם עשיית המצווה, מצוות התפילין, ודווקא כשיש בה ברכה אחת לשתיהן, הרי הוא בתוך ביצוע המצווה, וממילא אי אפשר לומר עליו

62 ירושלמי ברכות וסדר ורע"ט, אמשטורם ת"ע, דף לו ע"ב. אבל ראה הערתו של ירדני פרופ' שלמה נאם במאמרו (לעיל הערה 1), עמ' 88-89.

שבירך קודם לעשייתה, אלא מברך בשעת עשייתה⁶³. ואף שחלקן ודחו את דברי ר' יונה, לא דחו את היסוד שעסק לנו בברכה אחת לתפילין.

למאורה הילכו בארץ ישראל עצמה שיטות שונות בברכת התפילין, היו שבירכו ברכה אחת, ככפרק ט, והיו שבירכו שתיים, ככפרק ב. אבל אפשר שגם ביסודו של ירושלמי, ברכות ב בירכו ברכה אחת, וכך אמר:

כאיהו צד הוא מברך עליהן, ר' זריקן בשם ר' יעקב בר אידי כשהוא נותן על יד מהו אומי ברוך אקביו על מצות תפילין. כשהוא נותן על ראש מהו אומי ברוך אקביו על מצות הנחת תפילין. כשהוא חולצן מהו אומי ברוך אקביו וציונו לשמור חוקיו.

הבולט בשמועיה זו הוא שמופיעות במפורש שתי ברכות לתפילין, אחת לשל יד ואחרת לשל ראש, ועוד שהן מחולפות עם הברכות הנובעות מהתלמוד הבבלי. דווקא על תפילין של יד אומר 'אקביו על מצות, ואילו על של ראש 'הנחת'. והיו על כן מחכמי הראשונים שהחליפו והתאימו לבבלי⁶⁴. המסקנה העולה מפרק ט בירושלמי ברכות שברכת תפילין בארץ ישראל היא 'על מצות תפילין', תואמת את חלקה הראשון של שמועת ירושלמי פרק ב, היינו 'כשהוא נותן על יד אומר "על מצות"'. וכאן נראה נגמרה השמועה במקורה גם בפרק ב. ולא הנגידו 'נותן על יד' כנגד 'נותן על ראש', אלא 'כשהוא *נותן* אומר "על מצות" ותו לא. ועל קשירה זו מברך ברכה אחת,⁶⁵

63 אבל בבבלי מנחות לה ע"ב אמר אביו ורבה: 'משעת הנחה ועד שעת קשירה: (עובר לעשייתן הוא – ר"ע). בהבאות הראשונים מירושלמי, ברכות ב, השנייים מרובים, ואת רובן אסף רטנר (לעיל הערה 7), עמ' 45-46.

64 כבר ציינו גיטנבורג שעל פי ציוני הראשונים קשה לעמוד על הגרסא (העיקרית) (גיטנבורג (לעיל הערה 45), עמ' 73; וכן: הגיל (לעיל הערה 39), עמ' 272). תלמידי מר נסים לוק מין את ההבאות, הוסיף עליהן ציונים מכרססת הבאות הראשונים שבדי פרופ' י' ווסמן, ומין את הנוסחאות לארבע מחלקות, ואני מביא אותן בקיצור ובשינויים מתבקשים: (א) היו שהתאימו את נוסח הברכות בירושלמי לברכות שבבבלי וגרסו שבתפילין של יד מברך 'להניח, ועל של ראש 'על מצות. ראה למשל: ספר המנהיג, לר' אברהם בר' נתן הירצ, מהדורת י' רפאל, ירושלים תשל"ח, הלכות תפילין, עמ' תקצו; ר' ישעיה דיטרנר, פסקי הרי"ד, א, מהדורת א"י ורטהיימר, ירושלים תשכ"ה, לברכות טו ע"א. עמ' לה (אבל ראה להלן סעיף ד); הריטבי"א בחידושו לראש השנה לד ע"א. הל אביב תשי"ח, והוסיף: כך הנוסחא הישנה הנמצאת בספרים מזוייפים. (ב) היו שגרסו ממש כמות שהוא לפנינו בב"י: 'על של יד 'על מצות תפילין, ועל של ראש 'על מצות הנחת תפילין. ראה למשל: ספר הרוקח (לעיל הערה 1), עמ' סז; שמו; אור ורע (לעיל הערה 55), א, הלכות כסיו הוס', סי' שפ; הלכות תפילין, סי' תקפב. והמרדכי פירש נוסח אחרון זה 'על מצות הנחת תפילין, על דעת רבנו חם, וכתב: 'על דודיעי להניח כיו"פ (לבדן) דרישיה להניח ועל מצות, והיינו כרבנו חם. כלומר תפס את ברכת תפילין של ראש 'על מצות הנחת תפילין' כשתי ברכות 'על מצות רעל הנחת תפילין'. (א) היו שגרסו קרוב לגרסה שבב"י: 'על תפילין של יד מברכים 'על מצות, ועל תפילין של ראש מברכים 'על הנחת' או 'להניח'. ראה למשל: ספר העיטור (לעיל הערה 3), הלכות תפילין, דף סב ע"א; וכנראה גם רבנו חם בספר הישר: החידושים, על פי ההבאה שבחידושי הרמב"ן לנידה נא ע"ב (אבל במהדורת ש' שלזינגר, ירושלים תשי"ט, סי' חכו, עמ' 252, הביא: 'על הדי' [...]. להניח תפילין, ועל של ראש על פי השלמת המהדיר: 'על מצות הנחת תפילין'; וכנראה שברמב"ן גם הרשב"א, המאירי, הר"ן וכן הרא"ה (ירושלים תשמ"ד), כולם בחידושיהם לנידה שם. (ד) גרסא מיוחדת הביא ר' ישעיה דיטרנר: על של יד 'להניח, ועל של ראש 'על הנחת תפילין. ראה: תשובות הרי"ה, מהדורת א"י ורטהיימר, ירושלים תשכ"ז, סי' סג; ספר המכריע (לעיל הערה 60), ועיין בהערות המהדיר של תשובות הרי"ה, עמ' שכא.

65 כך, כבכרה אחת ורק על של יד, הובא מאמרו של ר' זריקא בשם ר' יעקב בר אידי בדפוס הראשון של פסיקתא

בנוסח הארץ ישראל: 'על מצות תפילין, ויוצא בה ידי חובת תפילין של ראש ושל יד כאחד. על פי זה גם לא החליפו את הברכות עם הברכות שבבבלי, אלא זו הברכה הארץ ישראלית ללבישת התפילין.

מי שהוסיף את הברכה השנייה בפרק ב (בדומה למה שאירע בפרק ט, ראה להלן), הצמיד תחילה את הברכה הבבלית: 'מהו או' ברוך אקביו על מצות הנחת תפילין. הלשון 'על מצות הנחת תפילין' צורם, ונראה שהוא מורכב מאותם שני הנוסחים, הבבלי והארץ ישראל, 'על מצות תפילין' / 'על הנחת תפילין' < 'על מצות הנחת תפילין'.⁶⁶ ראה לכך שכ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית 133 ebr. (כ"י ר) גורס כאן: 'כשהוא נותן על ראש אומ' ברוך שקדשנו במצותיו וציונו על הנחת להניח תפילין, נוסח שנצטרפו בו בבירור שתי גרסאות חלופיות: 'על הנחת' / 'להניח', וברור ממנו שאכן שתי נוסחאות של ברכה בבית צורפו לכאן, בשלב מאוחר יותר – כנראה על פי ההלכה הבבלית המאוחרת – עשו מהצמדה זו פשרה ונתנו ברכה אחת לכשהוא נותן על יד' ואת האחרת לכשהוא נותן על ראש.

מעין גלגולי נוסח משוערים אלה בפרק ב אנו מוצאים מפורשים בפרק ט: ברחוק הזמן – כנראה במאה השתים עשרה, בין ימי הר"ף לרמב"ן (ראה להלן בסמוך) – פתקו גם לירושלמי, ברכות ט גרסה נוספת, וגם היא על פי הבבלי, תוספת המופיעה בכ"י ר: 'העושה תפילין לעצמו אומר אשר קידשנו במצותיו וציונו לעשות תפילין. לאחר לעשות תפילין לשמו. כשהוא לובשן אומ' ברוך אתה יי אשר קידשנו וציונו על מצות תפילין. >כשהוא מניחן אומ' אשר קידשנו במצותיו וציונו על הנחת תפילין'. וכך בדיוק בלשון זה כמו שהוא בכ"י ר, ציטט רמב"ן את הירושלמי שלפנינו,⁶⁷ ובדומה לכך – בחילוף צלעות – גרס רבנו שמחה כפי שהביאו ר' אברהם בר' עזריאל, בעל 'ערוגת הבושם'.⁶⁸ על פי מה שהעליתי לעיל ברור שהמשפט 'כשהוא מניחן' וכו'

רבתי. ראה: מהדורת מ' איש שלום, וינה תר"ם, דף קיב ע"ב. אלא ששם הברכה על של יד 'אקביו להניח תפילין. איש שלום השלים בסוגריים: 'וכשהוא נותן על הראש אומר ברוך אקביו על מצות תפילין, והעיר בהערה מה שם: 'כן הגיהו הוציא וזרע אפרים, לר' אפרים וזמן מרגליות והריוז ור' זאב וזמן מרגליות ור' עזי' בירושלמי שם. אבל כפי שהעיר לי ידידי פרופ' י' זוסמן, כך הנוסח – כהנהגתם (וכמסורת הבבלית) – בשלושת כתבי היד של הפסיקתא: כ"י רומי, קונטונה 3324; כ"י פילדלפיה, אוניברסיטת פנסילבניה 22 HB, וכ"י פרמה, פלטינה 3122 (דה רובי 1240; ריצ'רד 701). ואם כך צריך לומר שבכתב היד שממנו נדפס הדפוס הראשון (פראג) נשמט ממתח הדומות והמסורת שלו מצטרפת לאלה שהתאימו את הברכות לנוסח הבבלי (ראה בהערה הקודמת, סעיף א). וזאת אף שלפי בדיוקו של זוסמן, כפי שמסר לי, יש להוין את הפרשיות הללו של מדרש עשרת הדיברות בפסיקתא כמדרש ארץ ישראל מקורי.

66 מ' נסים לוח העיר לי כי יש לתת את הדעת למקומות הבאים: 'אשר קדשנו במצותיו וציונו על (מצות) ביעור חמץ' (ירושלמי, פסחים ב, ב וכן ע"ד; עמ' 1507, בכ"י ל); 'אקביו על (מצות) הדלקת נר חנוכה' (שם, סוכה ג, ג וכן ע"ד; עמ' 1646) בכ"י ל; אמנם בהמשך שם: 'ימה אם חנוכה שהיא מדבריהן הוא אומר על מצות נר חנוכה; וכן שם, ברכות ט, ג, שהעיר עליו ליברמן שבכ"י ר גרס: 'אשר קדש במצותו וציונו על (מצות) כיסוי הדם' (תוספתא כפשוטה ולעיל הערה 11), ברכות, עמ' 1113.

67 בפירושו לבבלי, נידה נא ע"א

68 ידמרי: התם בהרואה בירושלמי כשהוא מניחן מברך על הנחת תפילין וכשהוא לובשן על מצות תפילין (ערוגת הבושם, ב, מהדורת א"א אורבך, ירושלים תש"ז, עמ' 65).

הוא לשון בבלי המקביל למשפט הארץ ישראלי כשהוא לובשן וכו'. וממילא גם הברכה הבאה בעקבותיה מנוסחת על פי לשון הבבלי בהתאם: 'אקביו על הנחת תפילין'. ואין כאן אלא לשון כפול, גלוסה, תופעה שכ"י ר' משופע בה⁶⁹ (ושמגיה כ"י ל, שהגיה על פי כ"י ר'⁷⁰ נמנע במקרה זה להעתיקה), ואין לנו כאן אלא ברכה אחת.

השלב הבא בגולגולת הנוסח של פרק ט הוא שהפרשנות לא נמנעה מלפרש את הגלוסה על שני חלקיה וליצור הבחנה בין שני המושגים המקבילים 'לובש' ו'מניח'. כך עשו הראשונים החל מרבנו שמחה, שסיכם את ההבאה הנוכרת ב'ערוגת הבושם' והוסיף: 'ע"כ [ועל כרחק, כן], הרי מניחן – על של יד, ולובשן – על של ראש' (אף על פי שהוסיף: 'וייל ויש לומר] דאז או קתני ולא בבת אחת, עיין שם); והראב"ה כתב: 'כשהוא לובשן – על תפילין של ראש מברך על מצות תפילין ועל של יד לנחת תפילין';⁷¹ ואילו הרקח: 'של יד על מצות תפילין, ושל ראש על מצות הנחת תפילין'.⁷²

69 די לעיין לגלוסה בעניין התפילין, בשמועה על מיכל בת כושי שהייתה לובשת תפילין. בירושלמי, ברכות ב, ג (ד ע"ג; עמ' 15) היא נקראת מיכל בת כושי (וכך גם במכילתא דר' ישמעאל, פסחא ז' [מהדורת הורוויץ-רבין, עמ' 68]; ובפסיקתא רבתי כב [מהדורת איש שלום, דף קיב ע"ב]; וכך גם בבבלי, עירובין צו ע"א); ואילו בירושלמי, עירובין י א (כו ע"א; עמ' 492) היא נקראת מיכל בת שאול. ועל כן הביאה כ"י ר' כאן בירושלמי, ברכות בלשון כפולה: 'מיכל בת שאול כושי', ושוב באותו הפרק, הלכה ח, בדפוס נציה: 'כהנא הוה עולם סנין וכו', ושם: 'אמי ליה גור דינא דההוא גברא מיתחם וכן הוה ליה ומתפגע ביה חמתיה חד חורין וכו'. כבר לונץ הרגיש בלשון המחוספס ותיקן: 'זיכן הוה ליה ומית פגע ביה חד חורין וכו' (תלמוד ירושלמי או תלמודא דבני מערבא: [...]) עפ"י הדפוס הראשון וינציה רפ"ב, כתבי יד ודפוסים קודמים וגלו אליו פירוש [...]. על פי הפשט [...]. צינים, א, מהדורת א"מ לונץ. ירושלים תרס"ח, סי' כו). לונץ פיצל כהונן את 'ומתפגע' לשתי מילים, 'ומית פגע' (על פי כ"י ר), ומחק את 'חמתיה', משום שדן אותו כפי הנראה כלשון מקביל לפגע ביה. די לעיין בכ"י לידן כדי לראות את הגרסה בהתהוותה. קודם הגהה גרס כתב היד: 'כהנא הוה עולם סנין כד סליק להאכ. חמתיה חד בר פחין. אמי ליה מה קלא בשמיא. אמי ליה. גור דיניה דההוא גברא מיתחם. וכן הוה ליה. אמי מה חמתיה חד חורין. המגיה מחק את המילים 'אמי מה' שנשתרבו למלמן (י"ן אפשטיין, מבואות לספרות האמוראים: בבלי וירושלמי, ירושלים תשכ"ג, עמ' 350, הערה 68), והשלים 'ומית פגע ביה', שהיא גרסה חלופית לזיכר הוה ליה חמתיה. וכך נצרה קונפליקציה. כרגיל העתיק המדפיס של דפוס נציה את מה שלפניו, אבל גם סופרו של כ"י ר' הכניס את כל ההנחות שבכ"י לידן אל תוך הנוסח שלו, ועל כן גרס גם הוא גרסה כפולה: 'זיכן הוה ליה ומית פגע ביה חמתיה חד חורין וכו'. עיין על כך במאמרו של ע"צ מלמד, 'הנחות בירושלמי' כתב יד לידן על פי כתב יד רומי, תרבי"ג, (תשס"א), עמ' 107-127. וכבר לפניו העיר אפשטיין וליברמן על כמה הנחות בכ"י ל על פי כ"י ר' ראה למשל: י"נ אפשטיין, 'לשרידי הירושלמי, תרבי"ג, ג (תרצ"ב), עמ' 238; ש' ליברמן, 'שוב על כתי' לידן של הירושלמי, תרבי"ג, כ (תש"ו), עמ' 110, הערה 36; הערות שאסף י' זוסמן, 'מסורות לימוד ומסורת נוסח הירושלמי, מחקרים בספרות התלמודית: יום עיון לרגל מלאת שמונים שנה לשאל ליברמן, ירושלים תשמ"ג, עמ' 65, הערה 167 ובסוף ההערה שם. אבל ראה דבריו לאחרונה: זוסמן (לעיל הערה 39), עמ' כד, הערה 150.

71 ראב"ה, מהדורת ד' דבליצקי, בני ברק תשל"ו, תשובות וביאורי סוגיות סי' אלף קנ.

72 הרקח (לעיל הערה 1), סי' שמו. וראה עוד: גינצבורג (לעיל הערה 39), עמ' 273, 292, והנמשכים אחריו. והיה אפילו מי שהפליג בפרשנותו (אף על פי שלשיטתו נאמרה רק ברכה אחת בלבית התפילין), ופירש את הברכה כמכוננת להניח את התפילין בכיס של תפילין: 'כשמניח התפילין בנתיק שלהם של ראש למטה ועליהם של יד מצוה קא עביד, וצריך לברך אקביו על הנחת תפילין, והכי אית' בפי' הראיה בירושלמי 'כשהוא מניחן אומר על הנחת תפילין שהוא לובשן אומר על מצות תפילין' לשון 'כשהוא לובשן' מוכיח כי 'כשהוא מניחן' פי' כשהוא חולצן ומניחן בבלי [כרן] כדיום, אומר 'על הנחת תפילין' (ערוגת הבושם [לעיל הערה 68], עמ' 78; וכבר הוכיח פירשו זה למעלה שם, עמ' 66). ואורבך כתב על פירוש זה: 'לסברא זו לא מצאתי רמו בדברי הראשונים' (שם).

יש לצייר לפיכך את השתלשלות הנוסח בירושלמי, ברכות ט והתאמתו לבבלי כך: בתחילה גרסו (ככ"י ל) רק: 'כשהוא לובשן אומר אקביו על מצות תפילין; לכך הצמידו (ככ"י ר) את הברכה הבבלית כגלוסה: 'כשהוא מניחן אומר אקביו להניח תפילין; גלוסה זו נתפרשה (רבנו שמחה) כשהוא לובש תפילין של ראש אומר אקביו על מצות תפילין וכשהוא מניח תפילין של יד אומר אקביו על מצות הנחת תפילין. ואילו הראבייה ובעל הירוקה' הצמידו פרשנות זו אפילו לגרסת כ"י ל, בלא לכלול את הגלוסה בככ"י ר: 'כשהוא לובשן – על של יד אומר להניח, ועל שלראש אומר על מצות.

לא רחוק אפוא שכן אירע גם בפרק ב שם – במקורו הייתה רק ברכה אחת בנוסחה הארץ ישראלית: 'כשהוא *נותנך* מהו אומ' ברוך אקביו על מצות תפילין; והברכה השנייה שלפנינו נוספה בנוסחה הבבלי, וכוכר לדבר נותרה עוד הברכה הבבלית הכפולה שבכ"י ר: 'ברוך שקדשנו במצותיו וצינו על הנחת להניח תפילים. עד שבאו הפרשנים וממש כבפרק ט הועידו לכל נוסח את תפילתו.

ד. ברכת התפילין בבבל

בבדיקת הנוסח בתלמוד הבבלי מתברר שהפסקה שבדפוס בברכות ס ע"א: 'כי מנח תפילין אדרעיה לימא ברוך אשר קדשנו במצותיו וצונו להניח תפילין; ארישיה לימא ברוך אשר קדשנו במצותיו וצונו על מצות תפילין⁷³ חסרה בכ"י מינכן, ספריית המדינה הבוורית 95. hebr. רפאל נתן נטע רבינוביץ ב'דקדוקי סופרים' לברכות שם ציין שהיא חסרה גם בהבאה שב'הלכות גדולות' וכן ברי"ף; ברמבם הלכות תפילה ז, ד; וב'פסקי הר"ד' וברא"ש, וקבע: 'זבאתא אין עניינה לכאן. ולא עוד אלא הוסיף שהעובדה שכמה ראשונים מצטטים את שתי הברכות מירושלמי ברכות (ולא מבבלי ברכות) גם היא מוכיחה שהפסקה לא הייתה לפנייהם כאן בבבלי ברכות.⁷⁴ בכ"י אוקספורד, בודליאנה Opp. Add. fol. 23 (נויבאואר 366) הפסקה הובאה בדומה לנוסח הדפוס: 'כי מנח תפילין בדרעיה אומ' באקביו להניח תפילין כי מנח ברישיה אומ' על מצות תפילין (כ"י פירנצה, הספרייה הלאומית המרכזית II.1.7 לברכות נפסק לפני הקטע שלנו, וכך גם קטע הגניזה קיימברידג', ספריית האוניברסיטה 119–120 [T-S. F 2]). ואילו בכ"י פריז הובאו הברכות בדומה לנוסח הירושלמי: 'כי מנח תפילין בדרעיה אומ' ברוך אשר קדשנו במצותיו וצינו על מצות תפילין⁷⁵ כי מנח ברישיה אומ' להניח תפילין.⁷⁶ מסיידור דברי התוספות בברכות ס ע"א

73 כך כבר בברכות דפוס שונציו ובדפוס בומברג, ונציה ר"ף.

74 את ההבאה שבתוספות הראיש לסוטה מד ע"ב (שנדפס בספר מראה האופנים) המוכיחה כאילו גרס הראיש שתי ברכות אלו לתפילין בבבלי ברכות, דחה בעל דק"ס: [נראה] לי דדבור זה אינו מהראיש, מדלא מייית ליה בהל' תפילין וכו' ע"ש (וראה להלן הערה 79)

75 ברכת יעל מצות תפילין על תפילין של יד הובאה גם בסדר רב עמרם גאון, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תשל"ב, עמ' ה.

76 על פי 'סדר רב עמרם' (שם) יש לומר על תפילין של ראש: 'לשום תפילין. על צורה נדירה זו כתב ד' גולדשמידט

1 אמר רב חסדא: סח בין תפילה לתפילה – חזר ומברך.
 סח אין, לא סח לא. והא שלח רב חייא בריה דרב הונא משמיה דר' יוחנן:
 על תפילה של יד, אומר ברוך אשר קדשנו במצותיו וצונו להניח תפילין,
 על תפילין של ראש, ואמר ברוך אשר קדשנו במצותיו וצונו על מצות תפילין?
 5 אביי ורבא דאמרי תרתי: לא סח – מברך אחת, סח – מברך שתיים.

[illegible]

שיטה אחת רואה בסוגיית מנחות יחידה בפני עצמה, והמסקנה העולה מהילוך שמועה זו –

ראה גם במה שנדפס בתוספות איורא (ירושלים תשכ"ט), לסוטה מד ע"ב; בשיטה מקובצת למנחות לו ע"א, אה טז; בתוספות שאנץ שנדפס בדפוס ראם בסוטה מד ע"א (על תוספות אלה ראה: י"ן אפשטיין, 'תוספות אשכנזיות ואיטלקיות קדומות', תרביץ, יב [תש"א], עמ' 203).

לברך ברכה אחת – היא המחייבת להלכת. בדרך זו הלכו רב האיי גאון במזרח ורש"י במערב.⁷⁸ אחרת היא דרכם של בעלי התוספות; הם, שעשו את כל התלמוד ככדור, צירפו לכאן את הגמרא בברכות ס ע"ב⁷⁹ והורו לברך שתי ברכות.

רש"י הסיק מהילוך הסוגיה לברך על תפילין רק ברכה אחת. הוא פירש את הסוגיה כך שלדעת רב חסדא יש לברך את הברכה כשקושרים תפילין שלידי,⁸⁰ ופוטרין בברכה זו גם תפילין שלראש. ורק אם סח לאחר שהניח תפילין שלידי וקודם שלבש תפילין שלראש – מברך שתיים, היינו חוזר ומברך גם על תפילין שלראש.⁸¹ על זה שאלו: רק כשסח מברך שתיים, והרי אמר ר' יוחנן שתמיד מברכין שתיים: על תפילה של יד, אומר: ברוך אשר קדשנו במצותיו וצונו להניח תפילין, על תפילין של ראש, אומר: ברוך אשר קדשנו במצותיו וצונו על מצות תפילין?!. ופירקו אב"י ורבא: ילא סח – מברך אחת, זו הברכה של תפילין של יד; ואם סח – מברך שתיים, כמו שאמר ר' יוחנן.

הראשונים העמידו על כמה קשיים בפירוש זה:

א. רב חסדא לא אמר 'מברך שתיים' וכמוכן לא פירש אילו שתיים. אם אמנם כל כוונת אב"י ורבא הייתה ליישב בין דברי רב חסדא לדברי ר' יוחנן ולהעמיד לשם כך את דברי ר' יוחנן שמברך שתיים רק במקרה שסח בין תפילה לתפילה, היה עליהם לנסח דבריהם במפורש, כגון 'הכא נמי היכא דשח',⁸² או 'היכא דר' חייא בשסח'.⁸³ בנוסח שלפנינו אין בדבריהם התייחסות לדברי ר' יוחנן. ב. ועוד הקשו בעלי התוספות: ודווקא לומר דלא הוצרכו שתי ברכות [=שונות] ד"להניח" ו"על

78 אף על פי שספרי הפסק מבית מדרשו של רש"י פסקו אחרת. ראה: סידור רש"י, ברלין תרע"ב, עמ' 4 (=שבלי הללקט, מהדורת ש' בובר, וילנה תרמ"ז, דף קצג ע"א) מחזור ויטרי, מהדורת ש' הורביץ, גינתברג תרפ"ג, עמ' 5; ספר הפרדס, מהדורת ח"י אהרנרייך, בודפשט תרפ"ד, עמ' כד. וכבר תמזו על כך מהדירי הספרים (ראה למשל: אהרנרייך [ושם], הערה לט), ואפטוביצר השיב על מיהתו של גינצבורג והראה שאלה תוספות שנוספו מתשובות בר עמרם נאון בסידורו. ראה: ראבי"ה, ג, מהדורת א' אפטוביצר, ברלין תרפ"ט, עמ' 743; גינצבורג (לעיל הערה 45), עמ' 72.

79 תוספות שאנן לטוטה מד ע"ב; תוספות הרא"ש לטוטה שם, שבספר מראה האופנים, ליוורנו תקע"ה, דף סב ע"א; שיטה מקובצת למנחות לו ע"א, אות טז, לתוספות, ד"ה ילא סח; תוספות, ברכות ס ע"ב, ד"ה אשר.

80 אשר קדשנו במצותיו וצונו להניח תפילין, ואף על פי שרש"י נוהר מלגזב במפורש בנוסח הברכה, שותי ממיז שהביאו דבריו הכניסו את נוסח הברכה לפירוש. ראה למשל בדברי הרא"ש (להלן בהערה הבאה). וכך הביא גם בשם רב האיי גאון (להלן בהערה הבאה). והר"ף ב"הלכות תפילין", סי' רנח (בסוף מנחות ח ע"א) הוסיף והביא: יאה לברכה אחת מירושלמי, ברכות ט, ג, וגרס בה בנוסח הבבלי: 'כשהוא לובש מברך אקב"ו להניח תפילין'. וראה לעיל הערה 64, סעיף א.

81 אשר קדשנו במצותיו וצונו על מצות תפילין. נוסח הברכה על פי פירוש זה נובע מהשאלה ששואל התלמוד בעקבותיה: 'וחא שלח וכו'. וכמו שכתב רב האיי גאון: 'ילא הדר ומברך ההיא ברכה קיימא (להניח) אלא ברכה אחרייתא מאד מקור ועל מצות' (להלן הערה 102) וכך הביא הרא"ש: 'פרש"י "לא סח מברך אחת" – על של יד ועל של ראש, "סח מברך שתיים" – "להניח" שביד כבר על של יד, וחוזר ומברך "על מצות" על של ראש – והרי ביד שתיים' (הלכות קטנות, הלכות תפילין, סי' יד ובסוף מסכת מנחות).

82 טענת ר' ישעיה די טורי בתשובתו לר"י אור זרוע. ראה: תשובות הרי"ד (לעיל הערה 64) = ספר המכריע (לעיל הערה 60) ובהערות ורטהיימר למהדורת תשובות הרי"ד (שם).

83 כהצעת הריטב"א בחידושיו לראש השנה (לעיל הערה 64), וכלשון הזה כתב ר' אברהם בר' אליעזר: 'יחזי הוי ליה לתרוצי ההוא דשלח רב חייא בשח' (ערוגת הבושם (לעיל הערה 68), עמ' 65).

מצות" אלא כשסח ועבר עבירה.⁸⁴ או בלשון מאוחר יותר: 'היאך נתקנה ברכה זו על מצות תפילין דוקא לפושעים דהיינו "סח", וכן היאך יאמר רבי יוחנן דין אחד על פושעים דוקא'.⁸⁵
ג. הריטב"א דחה את פירושו של רש"י גם ממה שדקדק בלשון 'חזור ומברך': 'ולישנא ד"חזור" לא משמע בשום דוכתא אלא כשחזור ברכה עצמה שאמר כבר',⁸⁶ כלומר חזור ואומר על של ראש 'להניח', ולא כרש"י שאומר 'על מצות'.
ד. ועוד הוסיפו הר"ד והריטב"א להקשות על פרש"י:

ותו, מלישנא דאביי ורבא גופייהו דאמרי לא שח מברך אחת שח מברך שנים, מכדי, אנן השתא בין תפלה לתפלה קיימינן, ששח אחר שבירך על של יד, ואין דינו אלא בדין תפילין שלראש, ומאי האי דקאמר לא שח מברך אחת דהיינו של יד דמשמע דהשתא מברך לה, והלא כבר בירך אותה! ומקמי הנחתה לא שייך לומר 'שח', ואי בדרך כלל בכל אדם מיירי, לימא הכי: מי שאינו שח מברך אחת והשח מברך שנים, אלא ודאי בין תפלה לתפלה קיימינן [...] והכי הוה ליה למימר לא שח אינו מברך [עוד] שח מברך, אלא הלשון מוכיח שעל תפילה שלראש קיימינן שאם לא שח מברך אחת כדינה' וכו'.⁸⁷

לעומתו נסמך כנראה רבנו תם גם על דברי הגמרא בברכות ס ע"ב⁸⁸ והעלה גם מסוגייתנו שיש לברך תמיד על תפילין שתי ברכות.

רבנו תם פירש את ההלכה שבדברי אביי ורבא 'לא סח מברך אחת, סח מברך שנים' כולה על תפילין של ראש: ברגיל מברכין ברכה אחת על תפילין של יד וברכה אחרת על תפילין של ראש (כסתם התלמוד בברכות שם), ואם סח בין שליד לשלראש – 'חזור ומברך', היינו על תפילין של ראש חזור ומברך גם את ברכת התפילין של יד; נמצא היסוד מברך שלוש ברכות: אחת על תפילין שליד ('להניח'), אחת על שלראש ('על מצות'), ומשסח מברך שוב ברכה נוספת ('להניח') על תפילין שלראש. פירושו של רבנו תם מתרץ את כל הקשים שערמו על פרש"י:

א. אביי ורבא לא רק השוו בין דברי רב חסדא לדברי ר' יוחנן, אלא הכניסו פירוש חדש לדברי רב חסדא והוסיפו על דברי ר' יוחנן שכאשר סח מברך שלוש ברכות.

ב. על פי פירושו של רבנו תם לא זיכו את הפושע' הסח, בברכה חדשה נוספת, אלא הסח חזור ומברך את הברכה שכבר בירך על של יד ('להניח') מפני שהפסיק בינתיים בדיבור.

ג. ממילא פירש את הביטוי 'חזור ומברך' כמו שרצה לפרש הריטב"א: חזור על ברכה שכבר אמר, היינו 'להניח'.

ד. ופירש גם שהוא עומד עכשיו לפני הברכות שעל תפילין של ראש, וכשהוא אומר 'לא סח

84 תוספות, ברכות ס ע"ב, ד"ה 'אשר' על פרש"י. וכך גם אצל רבנו אליהו מלונדריש: 'דאיכא לא נתקנה "על מצות" אלא למי שעבר'?? (פירושו לברכות, ירושלים תשט"ז, עמ' קכח).

85 ר' יששכר בער איילנבורג, ספר באר שבע, פרנקפורט תס"ט, על סוטה מד ע"ב.

86 הריטב"א (לעיל הערה 64). וראה להלן הערות 111-112.

87 הריטב"א (שם).

88 תוספות, ברכות ס ע"ב, ד"ה 'אשר'.

מברך אחת: פירושו שעל של ראש שהוא עומד לקשור הוא מברך 'על מצות תפילין', ובמקרה שיש מברך שנים – הברכה הרגילה לשל ראש 'על מצות' וגם 'חזור ומברך' את הברכה שעל היד 'להניח' – ונמצא שכששם מברך על של ראש שניים.

פתרון הקשיים על ידי פירושו זה של רבנו תם מצא מסילות ללב של הראש עד שהודיע:

ואני הייתי מברך ברכה אחת בילדותי כי כן שמעתי ממורי אחי שאמר משום ה"ר שמואל מאיברא דכין דפליגי ביה רבוותא, יותר טוב שלא לברך, דברכות אין מעכבות, ממה שיברך ברכה לבטלה. עד שלמדתי מנחות ונראה לי לפום ריהטא דגמרא שיש לברך שתי ברכות וכן היה נוהג מהר"ם מרוטנבורג.⁸⁹

לכאורה רחוק פירושו של רבנו תם מפשט הילוך השמועה, שהרי אם אמנם סבר רב חסדא שכרגיל מברכים שניים, 'להניח' על של יד ו'על מצות' על של ראש, מה ראו להקשות על רב חסדא מר' יוחנן, והרי שניהם אמרו את אותה הלכה בדיק? והראש עצמו תוך כדי דיבור אמר על קושיה זו: 'אלא שהמקשן לא הבין דבריו'⁹⁰ [של רב חסדא], והיה סבור דקאמר [שכשם] מברך ברכה אחרת [ועל מצות], ופריך לה דאפילו לא סח נמי מברך על של ראש "על מצות" ותירצו אב"י ורבא דהא דקאמר סח חוזר ומברך היינו שחוזר ומברך [ואותה] ברכה שבירך כבר מלבד הברכה שנתקנה לה לשל ראש.⁹¹

נראה שמחלוקת זו בין רש"י לרבנו תם, כמו מחלוקת מפורסמת אחרת ביניהם בעניין התפילין, על סדר הפרשיות, קדמה להם בזמן. אבל בעוד שבעניין סדר הפרשיות אפשר לגלגל את ניצני המחלוקת לממצאים הארכאולוגיים, לתפילין שנמצאו במדבר יהודה, כאן אפשר למצוא את מקורות שיטתו של רבנו תם – כפי שצינו הראשונים⁹² – כבר בתנחומא:

ומצוה להניח תפילין יד תחלה ומברך בא"י אקב"ו להניח תפילין, וחוזר ונותן של ראש ומברך בא"י אקב"ו על מצות תפילין ואם סח בין תפלה של יד לתפלה של ראש עבירה היא בידו וחוזר עליה מערכי המלחמה ואם ביהא שמיא רבא מברך או בקדושה פסק בין תפלה של יד לשל ראש וענה קדושה או יהא שמיא רבא מערכי המלחמה אינו חוזר אלא חוזר

89 הלכות קטנות (לעיל הערה 81). וראה: מהר"ם ב"ר ברוך מרוטנבורג, תשובות פסקים ומנהגים א, מהדורת י"ז כהנא, ירושלים תשי"ז, עמ' 50, סי' טו; שם, עמ' 141 סי' כה.

90 ראה מה שכתבתי על דברי הראש בפירושו לנדרים פה ע"א 'שהמקשה לא הבין דברי המתיר ולא חש לפרש אל [כך] דבריו: ד' רונטל, 'על הקיצור והשלמות', מחקרי תלמוד, ג (תשס"ה), עמ' 839, הערה 179.

91 הלכות קטנות (לעיל הערה 81). וכמוהו בעל 'ערוגת הבושם' פירש את הסוגיה על דעת רבנו תם: 'כי סבור המקשה מה שאמ' שח בין תפילה לתפילה חוזר ומברך, היינו חוזר ומברך ברכה אחת על של ראש. ואם לא שח די בברכה אחת לשתיהן [...] והא שלח [...] ומתירן אב"י ורבא [...] פי' לא כמו שהיית סבור [...] אלא הי' לא שח מברך אחת על ראש, שח מברך שנים על של ראש "להניח" ו"על מצות" והי'א דשלח רב חייא בלא שח' (ערוגת הבושם ולעיל הערה 68), עמ' 65.

92 כדוגמת ספר ארוחת חיים (לעיל הערה 6), הלכות תפילין, סי' יז, דף ז ע"ד; ודברי הסמיג שהובאו להלן בהערה 110.

ומבר' על של ראש מפני שכל תפלה טעונה שתי ברכות אם ברכן כאחת עולות לזו ולזו אם הפסיקן ביהא שמה רבא או בקדושה בטלה ברכה ראשונה וחוזר ומברך שתיהן ואינו צריך לומר בסיות חולין שהיא עבירה גדולה.⁹³

הלכה זו כלשונה – אך בחילוף סדר ההלכות – הובאה על ידי הראשונים (המהניג'⁹⁴ ו'ארחות חיים'⁹⁵) בשם רב יהודאי גאון.⁹⁶ ולמעשה ההלכה לברך שתי ברכות רווחה אצל הגאונים מימי רב יהודאי גאון סורא⁹⁷ במאה השמינית – דרך ר' שמעון קיירא בספרו 'הלכות גדולות'⁹⁸ ואחריהם בתשובות רב שר שלום,⁹⁹ רב נטרונאי¹⁰⁰ ורב עמרם¹⁰¹ גאון סורא – עד רב האיי גאון פומבדיתא במאה האחת עשרה, שחלק על נוהג זה והשיב:

ולא דאמיא לתפילין דאמרינן: אמ' רבה בר רב שילא אמ' רב חסדא, שח בין תפילה לתפילה חוזר ומברך, דהני שתי מצות נינהו – וכבר שנינו תפילה שליד אינה מעכבת שלראש ושלראש אינה מעכבת שליד – [ולא עוד] אלא דלא קא מברך ההיא ברכה ראשונה אילא ברכה אחרת, דמקשינן: סח אין לא סח לא והא שלח רב חייה בר חונא משמא דר' יוחנן על תפילה שליד אומ' להניח ועל שלראש אומ' במצות תפילין ופירקנו: אביי ורבא דאמרי

93 הנחומא, שמות, בא יד (על פי דפוס קושטא): אף על פי שהיא חשודה כתוספת שחורה למדרש, כפי שכתב על מקומה זה הרב עובדיה יוסף (שו"ת יביע אומר, ג, ירושלים תשי"ך, אורח חיים, סי' ג), וראה שם את רשימתו הארוכה על תוספות במדרש הנחומא שאינן מקוריות; והדברים שבתנחומא הובאו גם בספר והוהיא א (לעיל הערה 53), דף ז ע"א-ע"ב; ראה: דנציג (לעיל הערה 60), עמ' 483, והערה 255. וראה כבר: א' אפטוביצר, הוספות ותיקונים לספר הראב"ה, ירושלים 1936, עמ' 115 (מהדורה שנייה, ירושלים תשכ"ד, עמ' 734).

94 ספר המנהיג (לעיל הערה 64), עמ' קטו (ושוב בעמ' תקצו וכן בעמ' תרלא), וראה בהערות שם.

95 ארחות חיים (לעיל הערה 92).

96 הלכות פסוקות מן הגאונים, מהדורת י' מילה, קרקוב תרנ"ג, סי' סב, עמ' 38 (=תשובות הגאונים: שערי תשובה, סי' קנג (לעיל הערה 3)), ועיין בהערותיו של מילר שם; תורתן של ראשונים, א, פרנקפורט ע"ג מיין תרמ"ב, מהדורת ח"מ הורוביץ, עמ' 46-45; וראה: דנציג (לעיל הערה 60), עמ' 480.

97 'המספיר בין תפילין שליד לתפילין שלראש חוזר ומברך שתי': (הלכות פסוקות, מהדורת ס' ששון ירושלים תשי"א, עמ' לח). ובהלכות ראו הוצאת שלאסבערג פריז 1886 עמ' 32-31.

98 הלכות גדולות, הלכות תפילין, נציה שי"ח, דף מז ע"ד; מהדורת ע' הילדסהיימר, ברלין תרמ"ח, עמ' 229; מהדורת ע' הילדסהיימר ירושלים תשל"ב, עמ' 480.

99 אפטוביצר וזיה את התשובה המובאת בסוף ספר 'שבלי הלקט' על שם רב עמרם – ויהלכתא תפילה של יד אינה מעכבת וכי' הלכך מי שאין לו תפלה של יד מניח של ראש וכן מי שאין לו של ראש מניח של יד ומברך על כל אחת מהן ב' ברכות: 'שבלי הלקט' (לעיל הערה 78), דף קצב ע"א – עם התשובה שבשערי תשובה, סי' קנג (לעיל הערה 3), ועל פי זה קרא עליה את שמו של רב שר שלום. ראה: אפטוביצר (לעיל הערה 93) והנסמן שם.

100 L. Ginzberg, Geonica, II, New York 1909, p. 116; וראה: ב"מ לוי, אוצר הגאונים, א: ברכות, חיפה תרפ"ח, התשובות, עמ' 137 (וראה גם סי' שע); סדר רב עמרם גאון (לעיל הערה 75), עמ' ב ושם עמ' ה ובהערות שם.

101 שבלי הלקט (לעיל הערה 78), דף קצב ע"א; ספר המכריע (לעיל הערה 60) (=אוצר הגאונים [שם], עמ' 135, סי' שטג); וראה: גנצבורג (לעיל הערה 45), עמ' 71.

תרויהו, לא סח מברך אחת סח מברך שתיים. ואף על פי כן קשה להסיח דתנא שח בין תפילה לתפילה עבירה היא בידו וחוזר עליו מערכי מלחמה וכו'.¹⁰²

ואפשר שהיה זה מהחילוקים שבין ישיבת סורא, שבירכו בה שתיים, לפומבדיתא, שבירכו בה אחת – כפי שטען אביגדור אפטוביצר.¹⁰³

הסוגיה במנחות מצוטטת גם בשאלות דרב אחאי, אלא שהיא הובאה כלשונה בתלמוד, ואי אפשר להוכיח מהבאתה שם את אחת הדעות.¹⁰⁴ אף על פי כן הביאו הראשונים ראייה מהשאלות – ומחבורים אחרים¹⁰⁵ – כל אחד לפי דרכו. הרייף הוכיח מהשאלות שמברכים ברכה אחת,¹⁰⁶ ואילו בעל 'המאור' העלה מהשאלות שמברכים שתיים, כשית רבנו תם.¹⁰⁷

102 ב"מ לוין, גנוי קדם, ה, ירושלים תרצ"ד, עמ' 52-53; ש' אסף, תשובות גאונים, ירושלים תרפ"ט, עמ' 123-124; גינצבורג (שם), עמ' 83-84. התשובה הובאה בראשונים על שם רב האי גאון מאז הרייף בהלכות תפילין, סי' רנח, והיא כנראה התשובה שהביא גם בהלכות ראש השנה, סי' תתקל"ג, בשם ישאלו מקמי ריש מתיבתא: וראה: ר' יצחק אבן גיאת, מאה שערים, פירטה תרכ"א, עמ' מב; ספר המאור, לראש השנה שם; ראש (שם), ראש השנה פ"ד, סי' יב; ספר העיטור (לעיל הערה 3), ב, דף מג ע"ב; שבלי הלקט (שם), סי' שג, דף קמג ע"א; ספר המנהיג (לעיל הערה 64), הלכות ראש השנה, סי' כב – כולם צונו על ידי אסף (שם). וראה: ב"מ לוין, אוצר הגאונים, ה: ראש השנה, ירושלים תרצ"ג, התשובות, עמ' 55.

103 אפטוביצר (לעיל הערה 93).

104 שאלות דרב אחאי גאון, סי' מה, ירושלים תשט"ז, א, עמ' רי"ב, ובפירוש הנצי"ב [ר' נפתלי צבי יהודה ברלין], 'העמק שאלה' (שם), עמ' רפ-רפא; שם, מהדורת ש"ק מירסקי, ירושלים תשכ"ה, ג, עמ' סט, ובבאריים והערות שם.

105 כך כבר מהירושלמי (ראה לעיל הערות 67, 68, 71, 72) ומיהלכות גדולות (רנצ"ג [לעיל הערה 160], עמ' 482), ואף רש"י אמר שחזר בו רש"י ופי' בפ' משוח מלחמה כפרית: (ערוגת הבושם [לעיל הערה 168], עמ' 66; והעיר על כך אורבך: 'ואין מכל זה כלום ברש"י שלפנינו בסוטה שם [ושם, הערה 110]), ובירוש"א מצאו סתירה בין פירושו למנחות ובין פסקו בתשובות (עין בהערות מרגליות: ר' יעקב ממירוש, שאלות ותשובות מן השמים, מהדורת ר' מרגליות, ירושלים תשי"ז, עמ' מה, סי' ב, הערה ב; וראה שם גם בעמ' צח). וגם מהדורי אפשר לסייע לשתי השיטות (מרגליות [שם]).

106 רי"ף, הלכות תפילין סי' רנח. אחרי שהביא שם את הסוגיה במלואה הוסיף: 'וכן הלכתא וזהו' אשכחן בירושלמי כשהוא לבוש מברך אקביו להניח תפילין ושי"מ דאני מברך על שתיהן אלא על אחת. וה"נ כתב רב האי גאון, וה"נ כתב רב אחא משבחה וי"ל' וחיוון בהלכות גדולות בהא מילתא טעונא והלכתא כדכתבין דלא מברך שתיים אלא היכא דשח אבל לא שח אינו מברך אלא אחת.

107 ספר המאור (לעיל הערה 102). וכך כתב: 'וזהו' דתפילין [...] ואין לנו כיוצא בה בכל הברכות ובכל המצות [כו']. ולפי דעתי נראה לי מה טעם אמרו סח בין תפלה לתפילה עבירה היא בידו אפי' ששתי מצות הן כיון דכתבי בהו בתפילין של יד ושל ראש 'וזהו' לאות על יד ולזכרון בין עיניך' צריך וזכירה שתהא חתך תפלה של ראש לתפלה של יד, כדי שתהא הויה אחת לשתייהן. ואם הסיח דעתו והפליג בדברים ביניהם עבירה היא בידו. לפיכך חזרו ומברך ברכה על תפלה של יד וממשש בתפלה של יד וחזקו את הקשה ועוד מברך ברכה שניה על של ראש וחזקו שתי מצות זו לזו. ואם סח ביניהן מברך שתיים על של ראש לפי שחזרו מברך ברכה של יד וחזקו לה ברכה שעל של ראש וה"ל כמברך שתיים על של ראש – וכך פירשו הגאונים הראשונים וכך נמצא בשאלות דרב אחאי גאון בהלכות רבי שמעון קיירא. אבל הרייף וי"ל לא היה סובר כן, וכן נראה מדבריו ממה שכתב כאן וממה שכתב בהלכות תפילין, ועל זאת כתב בהלכות תפילין ואשכנא בהא מילתא בהלכות גדולות טעונא והורבה מחכמי דורנו הכריעו כדברי ר' שמעון בעל ההלכות וכן נהגו עד היום כל חכמי צרפת וי"ל. וראה עוד: הנצי"ב, 'העמק שאלה', שאלות (לעיל הערה 104), על שאלתה מה, סי' ד.

ומכאן נחלקו רבותינו הראשונים כל אחד על פי דרכו – ולא דווקא על פי ארצותיהם ובתי מדרשם – הם התרכזו סביב שני מוקדים עיקריים הרי"ף, רש"י והרמב"ם, שפסקו לומר ברכה אחת, וכנגדם רבנו תם הרא"ש וההולכים בעקבותם, שהורו לומר שתי ברכות. המחלוקת ניטשה בעוד עד שבספר 'שאלות ותשובות מן השמים' הוצרכו להכרעת שמים בעניין: 'עוד שאלתי אם הלכה כדברי הגאון ר' יצחק אלפסי [...] או הלכה כדברי הגאונים האומרים שאפילו לא סח צריך לברך על של ראש "על מצות תפליין"'.¹⁰⁸ ופסקו להם כרי"ף.¹⁰⁹ והמחלוקת נמשכת כאמור עד ימינו אלה, כשמהג ספרד – כפי שנפסק ב'שולחן ערוך' – לברך ברכה אחת (על של יד ופוטריין את של ראש), ואילו מנהג אשכנז (ברובו) לברך שתי ברכות, אחת על של יד (להניח) וברכה אחרת על של ראש (על מצות תפליין), ומוסיפין מחמת הספק 'ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד', שמא הברכה השנייה היא ברכה לבטלה.

*

אם נעניין בסוגיה במנחות ונבחן את מרכיביה כל אחד בפני עצמו נוכל אולי לנסות לשחזר את השתלשלות ההלכה בעניין הברכות.¹¹⁰

רב חסדא לא אמר אלא שהסח בין תפליין של יד לתפליין של ראש 'חזור ומברך'; הוא לא ציין אם מברכים ברכה אחת (כרש"י) או שתיים (כרבנו תם) ואף לא את נוסח הברכה. 'חזור ומברך' יכול להתפרש חזרה על אותה ברכה שבירך כבר על של יד – כפירוש ריטב"א¹¹¹ – אבל באותה מידה יכול הביטוי 'חזור ומברך' להתפרש שחזור ומברך ברכה נוספת, אחרת, היינו חזור על עצם פעולת הברכה.¹¹²

108 שאלות ותשובות מן השמים (לעיל הערה 105), עמ' מה, ס"ב.

109 והשיבו כל בסבי טעמי ולא בדרדקי עצה, כי אברהם לא ידענו וישראל לא יכירו, ואת בריית אקיס את יצחק [=רי"ף] אחד קראתו ובכורי אתנהו ואברכהו, גם ברוך יהיה (שם).

110 שיטה שלא הייתה זרה לרבותינו הראשונים. למשל הסמיג כתב בעניין ברכות התפליין לאחר שהביא את פסקי רב יהודאי, רב עמרם ורבנו תם לברך, כשסח, שתיים על של ראש: וכן ראיתי בילמוד שאפילו מניח זה אחר זה בלא סיחא שמברך על של יד להניח ועל של ראש על מצות תפליין, ולא כדברי המפרשים לא סח מברך אחת כלומר יוצא בברכה שבירך על של יד, אף על פי שישנו בירושלמי [ברכות ט] תלמוד שלנו עיקר, ועוד יכול להיות שאותה בירושלמי נאמר: קודם ששלת רבה בר בר חנא משמיה דר' יוחנן שמברך שתיים (ענין, ס"ב). כלומר לדבריו השתלשלות ההלכה הייתה שבתחילה בירכו ברכה אחת באין ישראל (כבירושלמי; ברכות ט), אחר כך שינו ובירכו שתיים, וזו ההלכה ששלחו לבבל, ועל פיה בירכו בבבל שתי ברכות.

111 ראה לעיל ליד הערה 87.

112 הגברת נילה וכמן-גולדשטיין, בעבודתה סמינריונית שכתבה בחוג לתלמוד בשנת תשנ"ח, עמדה על כך שהביטוי 'חזור ומברך' מתפרש בהורבה היקרויות בתלמוד (שלא כדברי הריטב"א) דווקא במובן של חזרה על פעולת הברכה, כשהברכה עצמה אינה הברכה שכבר נאמרה. ראה למשל: 'כשאין בברכותיהן שוות דברי הכל מברך על זה וחזור ומברך על זה' (בבלי, ברכות מא ע"א); 'תיר הביאו לפנינו שמן ויין בש"א [...] מברך על השמן וחזור ומברך על היין, ובה"א [...] מברך על היין וחזור ומברך על השמן' (שם מג ע"ב; אבל בכ"י מינכן: 'ואח"כ מברך, ע"ן; דקדוקי סופרים); 'היכא דליכא אלא חסא, מאי אמר רב הונא מברך מעיקרא אמור בורא פרי האדמה ואכיל ולבסוף מברך עליה על אכילת מרור ואכיל. מתקין לה רב חסדא לאחר שמילא כריסו הימנו חזר ומברך עליה' (שם, פסחים קיד ע"ב; וראה: דקדוקי סופרים).

אפשר שבמקורו השתמש רב חסדא בלשון קודמים וחזר על לשון הברייתא שהסח בין תפילה לתפילה חזרה, ותו לא. אבל בעוד שבברייתא כיוונו ב'חזרה' ל'חזרה מערכי המלחמה', דהנא: שח בין תפילה לתפילה עבירה היא בידו וחזרה עליה מעורכי מלחמה.¹¹³ היטה רב חסדא ופירש בה: 'חזרה' = 'חזרה ומברך'.¹¹⁴

דברי ר' יוחנן הובאו ממקום אחר (והא שלח רב חייה בריה דרב הונא משמיה דר' יוחנן), שם אמר שמברכין על תפילין של יד 'להניח' ועל תפילין של ראש 'על מצות'. בדבריו לא פירש אם כיוון שמברך כשמניח ברכה, או אחר, וזו תפילין של יד ומיד לאחריה תפילין של ראש, או בנפרד, כמו שמצאנו את ר' יוחנן בקיץ לובש תפילין שלידי¹¹⁵, ומכיון שהן שתי מצוות הועידו לכל תפילה ברכה משלה.

דברי אביי ורבא, שאמרו שניהם 'לא סח מברך אחת, סח מברך שתיים' אם לא נאמר שהם חוזרים על דברי רב חסדא 'סח בין תפילה לתפילה חזרה ומברך', הרי שלפחות מגיבים על דבריו ומשתמשים במינוח שלו 'סח',¹¹⁶ לכן יש לומר או שהם חולקים על רב חסדא או מפרשים את 'חזרה ומברך' שבדבריו, ככרכה "שניה" שחזרה ואומר הסח בין תפילה לתפילה.

לא מן הנמנע שהמסורת שהובאה בתוספתא היא המסורת הבבלי. לא רק במינוח הבבלי 'כשהוא מניח' אומר אקב"ו "להניח תפילין", אלא גם בהלכה שמברך על שתיהן ברכה אחת. שהרי לא הוזכרה בתוספתא ברכה אחרת, ושם אף הלשון 'כשהוא מניח', ברבים, מורה על שתיהן, של יד ושל ראש. זו היא ההלכה הבבלי הקדומה, שנוקט בה רב חסדא (כדור שלישי לאמוראים), לא סח מברך אחת על שתיהן, וזו ההלכה שעיד נוקטים בה דור לאחר מכן – אביי ורבא – לברך ברכה אחת (להניח).¹¹⁷ רק בדור החמישי לאמוראים (בימי רב חייה בר רב הונא) מופיעה בבבל מסורת הלכה שונה בשם ר' יוחנן¹¹⁸ לברך שתי ברכות, מסורת שהתעצמה לקראת סוף ימי האמוראים עד שנפסקה בבבלי ברכות על ידי סתם התלמוד.

מסדר התלמוד (המאוחר), שעיימת בין דברי ר' יוחנן לדברי רב חסדא, הוא שבעצם ההנגדה העמיד ופירש את דברי רב חסדא כך שכשסח מברך שתיים – שתי ברכות שונות (להניח ו'על מצות'), והקשה: והרי ר' יוחנן אמר שגם בלא סח מברך את אותן שתיים?¹¹⁹ אם כך רק בסוף ימי האמוראים, קרוב לעריכתו של הבבלי, נשתנתה ההלכה הבבלי ועברה מברכה אחת לתפילין

113 בבלי, סוטה מד ע"ב, שם, מנחות לו ע"א.

114 ראה מה שכתב אדוני אבי הרא"ש רונטל, 'מסורת הלכה וחידושי הלכות במשנת חכמים', תריבין, סג (תשנ"ד), עמ' 343-348; 357; ובעיקר עמ' 373.

115 לעיל הערה 2.

116 גם אם רב חסדא תפס כאמור, בלשון הברייתא.

117 גם על מגמה זו בהשתלשלות ההלכה בבבל עמדה הגב' וכמן-גולדשטיין בעבודתה (לעיל הערה 112).

118 מסורת שאין לה מקבילה – בשם ר' יוחנן – בירושלמי.

119 כמחנות סוגיה סמוכה במנחות למעלה, אלא ששם שאלו מדברי שמואל על דברי שמואל עצמו: 'תפילין, מאימתי מברך עליהן? משעת הנחתן. איני והא אמר רב יהודה אמר שמואל כל המצוות כולן מברך עליהן עובר לעשייתן? וגם שם תירצו באותו הלשון: 'אביי ורבא דאמרי תרויהו משעת הנחה ועד שעת קשיירה. ואילו כאן הקשו מר' יוחנן על רב חסדא.

לשתי ברכות, גם בלא שסח. הלכה זו עולה בקנה אחד עם אותה 'הוספה מאוחרת' שבברכות ס ע"א ששם דיברו בשתי ברכות. לומר לך 'סתם התלמוד' המאוחר הוא שהכריע בדבר שתי ברכות בתפילין, הוא שהנגיד בין רב חסדא ור' יוחנן, והוא גם שהקריין על נוסח הירושלמי בברכות ב. נמצאנו למדים מה רב כוחה של מסורת ההלכה הבבליה הקדומה, זו העוברת ומתגלגלת בכל הדורות עד ימינו, הקובעת – בניגוד לעולה כביכול משני התלמודים – ברכה אחת לתפילין: 'להניח'. ומכוח קבלת אותה מסורת הלכה מוכחת אמתות פירושיו של רש"י בסוגית מנחות, ופסיקתם של רב האי גאון, ר"ף ורמב"ם הקובעים שלתפילין שליד ושלראש מברכים רק ברכה אחת. מעין מה שכתב רב האי גאון בתשובתו המפורסמת בעניין התקיעות:

ודברי הרבים הוא המוכיח על כל משנה ועל כל גמרא. ויותר מזה פוק חזי מאי עמא דבר – זהו העיקר והסמך. ואחר כך אנו מביטים בכל הדברים שנאמרו במשנה או בגמרא בענין הזה ומה שיעלה מהם ויתרץ כאשר את נפשותינו מוטב, ואם יש כלום שלא יתכוין כאשר בלבבנו ולא יתברר בראיה אינו עוקר את העיקר.¹²⁰

ואם אמנם כן הוא, וביסוד ההלכה הייתה גם בארץ ישראל וגם בבבל רק ברכה אחת, לא נותר אלא לשחזר ולומר שהברכה בארץ ישראל הייתה 'אשר קדשנו במצותינו וצונו על מצות תפילין', ושבבבל בירכו על פי המינוח הבבלי: 'אשר קדשנו במצותינו וצונו להניח תפילין'. והמסורת המאוחרת בשם ר' יוחנן כמו גם זו של סתם התלמוד בברכות לומר שתי ברכות, היא בבחינת אותו כלל פסיקה הרווח בענייני ברכות: 'הלכך נימרינהו לתרוייהו', מסורת שהמשיכה לחיות ושרדה גם בפרשנות וגם בפסיקה כשאומצה על ידי רבנו תם.

120 אוצר הגאונים, ראש השנה (לעיל הערה 102), התשובות, עמ' 62.

עַד דְּלֹא יִיבֶה לֹא יִיבֶה: הָעֵרָה לְמֵאמְרוֹ שֶׁל דּוֹד רוֹזֶנְטַל 'עַל בְּרֻכּוֹת הַתְּפִלִּין בָּאָרֶץ יִשְׂרָאֵל וּבִבְבֶּל'

מאת

שלמה נאה

אמר ר' יונה: אית לך חוריי תפילין של יד עד שלא יחלוץ ושל ראש עד שלא ייבה לא ייבה מן דיבה הא ייבה (ירושלמי, ברכות ט, ג יד ע"א; עמ' 73, שורות 27-29) – כפי שפירש דוד רוזנטל את הדברים, מאמרו של ר' יונה מסתיים במילים 'ושל ראש עד שלא ייבה', וההמשך הוא דחיית דבריו על ידי התלמוד: 'כך פסקו רוב המפרשים, וגם הפיסוק בכ"י לידן, ספריית האוניברסיטה Cod. Or. 4720 (סקליגר 3), בדפוסים ובמהדורת האקדמיה ללשון העברית משקף חלוקה כזאת. רוזנטל מאמץ את פירושו של ר' אליהו מפולדא שבתפילין של יד ר' יונה מדבר על ברכת 'לשמור חוקיו', שמברכים בשעת חליצת התפילין; ומכיוון שמתחילים בחליצה בתפילין של ראש, ממילא הברכה קודמת לחליצת תפילין של יד, והרי לנו עוד מצווה שמברכים עליה קודם לעשייתה. פירוש זה קשה מאוד: איזו מצווה יש בחליצת התפילין? הברכה שנקבעה בירושלמי לשעת החליצה (כשהוא חולצן מהו או ברוך אקב"ו וציונו לשמור חוקיו) [ברכות ב, ג (ד ע"ג; עמ' 15, שורה 34)] איננה ברכה המקדימה עשיית מצווה, אלא היא ברכה לשעבר, על קיום מצוות תפילין עד החליצה. בני ארץ ישראל בירכו על מצוות תפילין, כמו על כמה מצוות אחרות, לפנייה ולאחריה, והברכה שאחריה היא 'לשמור חוקיו'. ראייה לדבר מן המסורת שבבבלי שבני ארץ ישראל מברכים 'לשמור חוקיו' אחרי חליצת התפילין,² וכפי שעולה מסוגיית התלמוד שם, הסיבה לברכה היא המנהג

1 ד' רוזנטל, 'על ברכות התפילין בארץ ישראל ובבבל', תרביץ, עט (תש"ע/תשע"א), עמ' 73-74.

2 'ולבני מערבא דבחר דמסלקי תפיליהו מברכי וכו' (בבלי, ברכות מד ע"ב; שם, גי' נא ע"ב. ראו רוזנטל (שם), עמ' 63, הערה 1). כך הנוסח בכתבי היד השלמים (בכ"י אוקספורד, בדליאנה 23 Opp. Add. fol. 366) [נויבאוור 366] בברכות: 'ולבני מערבא דמסלקי תפיליהו מברכי וכו' – כנראה חסרה מילה). הראיה חזקה עוד יותר לפי הנוסח בקטע גזירה לברכות: 'ולבני מערבא דמברכין ברוך אשר קדשנו במצותיו וצונו לשמור חוקיו' (בכ"י קרימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S F11.111. נוסח זה מובא גם בהלכות גדולות וראו: רוזנטל (שם) וביחידושי הרמב"ן [ולו] בהערה (בהא!)). כלומר בני ארץ ישראל מברכים כך אחרי כל המצוות. כפי שהעירו ראשונים, תפיסה כזאת נגזרת מן הסוגיה גם בנוסח הפנף.

לברך על המצווה לפנייה ולאחריה.³ חליצת תפילין אינה יכולה אפוא להיות דוגמה למצווה שמברכים עליה קודם לעשייתה.

יתר על כן, יש לערער על עצם הפיסוק הזה של מאמרו של ר' יונה. המילים 'עד שלא ייבה לא ייבה מן דייבה האי ייבה' הן טענה שלמה, הבנויה בצורה שקולה, והנראית טענה מגובשת אחת, ואי אפשר לפסקה בסכין לשניים. זאת צריכה להיות נקודת המוצא לפירוש המאמר, כפי שאציע להלן.

תחילה לצורתו הדקדוקית של המשפט. כ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית 133, ebr., אף שנשתבש מעט מחמת דילוג, מציג נוסח מחזור יותר מבחינת לשונית: 'עד דלא ייבה >לא ייבה' מן דייבה האי ייבה'. נוסח זה מלמדנו שני דברים: האחד, שייבה היא צורה של הפועל ייבה (=נתן) בהבלעת הה"א, ולא כפירושו של ר"א מפולדא, שקרא 'ייבה' (=יהא בה); והאחר, שהפועל מופיע במשפט בשתי צורות שונות: בצורת עבר, ייבה או ייבה (=נתנה),⁴ ובצורת בינוני פעול, ייבה (=נתנה) – הכתיב 'ייבה', המשקף היאלמות של הה"א, עשוי להיקרא בשתי הדרכים.

המשפט השלם בנוי בסימטריה יפה: 'עד דלא ייבה לא ייבה, מן דייבה האי ייבה' – עד שלא נתנה לא נתנה, משנתנה הרי היא נתונה. משפט זה, כצורתו, אומר דבר אחד: מעשה הנחת התפילין הוא כהרף עין: עד שלא נתן את התפילה לא עשה כלום, ומיד ברגע שנתנה הריה כבר נתונה, והמעשה גמור.⁵ תפקידה של הטענה הזאת בתוך הסוגיה אף הוא ברור: הנחת תפילין היא מצווה שצריך לברך עליה עובר לעשייתה, כי אי אפשר לברך עליה בשעת עשייתה, מכיוון שאין בעשייתה די זמן לברכה. וכבר פירשו כך כמה מפרשים.⁶

דא עקא, קריאת המשפט הזה כביטוי שלם מותירה את הדברים שלפניו קטועים בסופם: 'של יד עד שלא יחולק, ושל ראש -'. מנגד, אם נקשור את התחלת המשפט לדיבור שלפניו, כדרכם של ר"א מפולדא וחבריו, הרי אנו קוטעים אותו בראשו: 'לא ייבה מן דייבה האי ייבה' חמור יותר, בחלוקה זו החלק הראשון מערב עברית בארמית: 'תפילין של יד עד שלא יחולק ושל ראש עד

3 הסוגיה, עם עדותה על מנהג בני ארץ ישראל, נדונה הרבה, ואין כאן מקום להזיק לזה. את עיקרי הדברים אפשר למצוא בחידושי הרמב"ן לגידה נא ע"ב, ד"ה 'הא דאמרין', וראו שם את דבריו כנגד הפירוש של חכמי הצרפתים בשם רבנו זמ. כאילו יש שמץ מצווה בחליצת התפילין עם רדת הלילה, שאיננו זמן תפילין. ומכל מקום מגוף סוגיה הבבלי (בעיקר בברכות) עולה שעניינה של הברכה הוא ברכה שלאחר המצווה, ואף בירושלמי אין להניח שדבר יונה מבוססים על פלפול מעין זה של ראשונים ואחרונים – שנתגלגל מתוך שיטת רבנו תם – שיש מצווה בחליצת התפילין בערב.

4 קריא זו משותפת גם בכ"י לידן, בניקוד 'ייבה' (בהופעה הראשונה), כלומר קרא ייבה ולא ייבה. האוהרה מתבקשת בשל התפוצה הרחבה של המונח הפרשני 'ייבא' (ראו: ל' מוסקוביץ, הטרימינולוגיה של הירושלמי; ירושלים תשס"ט, עמ' 243-247; מ' עסיס, אוצר לשונות ירושלמיות, ב, ניו יורק וירושלים תש"ע, עמ' 664-666).

5 מאחר שבמסורת הירושלמי המקורית הנחת תפילין אינה נחלקת לשניים, של יד ושל ראש, אלא הכול מצווה אחת וברכה אחת (ראו: רונטל ולעיל הערה 1) סעיף ג כולו [עמ' 72-77], ולהלן כאן), מסתבר שהכוונה כאן להנחת התפילין על היד, שעליה ורק עליה מברכים את ברכת המצווה. אלא שהירושלמי כדרכו אינו צריך לפרש זאת.

6 ראו למשל: ר"ש סירילי (מהדורת מ' להמן, מנגצא תרל"ה, לו ע"א-ע"ב); גילויי הש"ס לר"י ענגל, א, וניה תרפ"ד, עמ' 103; פנים מאירות לרמ"י קוטקין, א, ורשה תרמ"ה, עמ' 8.

דלא ייבה.⁷ במאמרו של ר' יונה כפי שהוא מנוסח לפנינו טמונה אפוא מבוכה מהותית שקשה להיחלץ ממנה אם מקבלים את הטקסט כמאמר שלם ואחיד. מבוכה זו היא הסיבה לפעולות שכל הפרשנים נוקקו להם, גם אלו שפירשו היטב את המשפט 'עד דלא ייבה' וכו'.⁸

למעשה המאמר של ר' יונה נגוע בערבוב לשונות בשני קצותיו: 'אית לך חוריי תפילין של יד [...] עד דלא ייבה' וכו' – ראשו וסופו ארמית ואמצעו עברית. יתר על כן, המילים העבריות ישל יד עד שלא יחלוץ ושל ראש' הן המעוררות את הקשיים, ובלעדיהן המאמר פשוט, אחיד וברור: 'אמר ר' יונה: אית לך חוריי, תפילין – עד דלא ייבה לא ייבה, מן דייבה הא ייבה. כלומר יש לך מצווה אחרת שמברך עליה עובר לעשייתה, תפילין, משום שעד שלא נתנה וכו', כפי שנתפרש לעיל. בצורה זו המאמר ברור בלשונו ובעניינו, והוא מדבר על הנחת תפילין באופן כללי, בלי הבחנה בין תפילה של יד לתפילה של ראש. אני סבור אפוא שיש מקום להניח שכך הייתה צורתו המקורית של המאמר, והמילים שבעברית הן תוספת שנתחבה לטקסט.

אם הנחה זו נכונה, תוצאת התחיבה דומה למה שהתקבל בהגהות האחרות שנעשו בסוגיות הירושלמי על ברכת התפילין כפי שהציע רוזנטל בסעיף ג של מאמרו.⁹ לשיטתו במקומות הללו הייתה מעיקרא אמירה כללית שהוכירה את הברכה על התפילין, ברכה אחת בלבד; בשלב מאוחר נוסף נוסח בבלי של הברכה, ומתוך כך נוצר בדיעבד מבנה של שתי ברכות שניתנו לשתי התפילין, אחת לתפילה של יד ואחת לתפילה של ראש. התפתחות דומה חלה במאמרו של ר' יונה על זמן הברכה: בצורתו המקורית לא הייתה בו הבחנה בין הברכות על תפילין של יד לשל ראש,¹⁰ והבחנה זו נוספה בו בדיעבד, עם תחיבת התוספת בעברית.¹¹

7 השפה מתחלפת כאן באמצעו של חלק ויבור גרעיני, ואי אפשר לקבל זאת כנוסח מקורי.

8 ראו לעיל הערה 6.

9 רוזנטל (לעיל הערה 1), עמ' 74-76.

10 מן המאמר כשלעצמו, בצורתו המקורית, אין ללמוד אם מברכים על התפילין ברכה אחת או שתי ברכות נפרדות, על של יד ושל ראש. כל שנאמר בו הוא שהברכה – תהא אשר תהא – צריכה להיאמר קודם ההנחה. אבל על פי האמור לעיל, הערה 5, מסתבר שכונתו של ר' יונה לברכה האחת על הנחת התפילין, הנאמרת על התפילה של יד.

11 למה נתבון המגיה כשכתב שברכת תפילין של יד היא 'עד שלא יחלוץ'? כאמור כוונתו לא הייתה לברכה הנאמרת בשעת חליצת התפילין (לשמוך חוקי), אלא לברכה העיקרית 'על מצוות תפילין'. אפשר שטען שזמנה של ברכה זו הוא כל עוד התפילין מונחים על היד, שבמשך כל הזמן הזה מתקיימת מצוות תפילין (מעין מה שאמרו בבבלי: ריבנן דבי רב אשי כל אימת דממשמי בדו מברכי [וסוכה מו ע"א]). ואם כן תוספת זו, המעתיקה את טענתו של ר' יונה משיטה של ברכה אחת לשיטה של שתי ברכות, קובעת שדבריו יפים רק לתפילה של ראש: רק עליה מברכים קודם לעשייתה, ואילו על תפילה של יד אפשר לברך בשעת עשייתה, מהנחתה ועד לחליצתה.